

İslam'ın Mezhepler Öncesi Tarihsel ve Toplumsal Gerçekliği Sorunu

The Problem of the Historical and Sociological Reality of Islam Before Sects (Mazhab)

● Sönmez KUTLU^a

^aİslam Mezhepleri Tarihi AD,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ankara

Received: 06.08.2018
Accepted: 13.08.2018
Available online: 04.09.2018

Correspondence:
Sönmez KUTLU
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Mezhepleri Tarihi AD,
Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
sonmez.kutlu@divinity.ankara.edu.tr

ÖZ İslam, Allah tarafından vahiy aracılığı ile insanlığa gönderilen dinin adıdır. Bu din, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e indirilen vahiylerle tekâmüle ermiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat etmeden önce İslam dini; vahyin öncülüğünde ve Hz. Peygamber'in örnekliğinde itikad, ahlak, ibadet ve toplumsal değerler (muamelat) boyutuyla kurumsal bir din hüviyeti kazanmıştır. Zikredilen alanlarla ilgili Kur'an'ın verdiği bilgiler, bunu açıkça ortaya koymaktadır. İslam vahyi, sadece yazıda kalmamış, hayat tarzıyla, Müslümanlar veya müminler olarak tanımlanan önemli bir taraftar kitlesi oluşturmuştur. Bu dinin ilk inananları, Mekke, Medine ve çevresinde yaşayan Araplardan oluşmaktadır. Daha sonra diğer topluluklar arasında geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İslam'ın Hz. Muhammed hayatta iken, yirmi üç yıllık bir sürede genel hatlarıyla teşekkül etmesi ve belli bir coğrafyada bir topluluk tarafından benimsenmesi, onun "tarihsel ve toplumsal gerçekliği"ni gösteren en önemli delildir. İslam'ı anlamak üzere ortaya çıkan bazı dinî oluşumlar (mezhep, tarikat ve cemaat), İslam'ın bu gerçekliğini görmezden gelmektedir. Bu yapıların mensupları, mezhep ile dini karıştırarak kendi anlayışlarını dinin yerine ikame etmektedir. Bu makalede, İslam'ın mezhepler öncesindeki tarihsel ve toplumsal gerçekliğini ve diğer tarihsel gerçekliklerle ilişkisini analiz edecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam; mezhep; tarikat; cemaat; tarihsel gerçeklik; din-mezhep ilişkisi

ABSTRACT Islam is the name of the religion which was sent to humanity through revelation by God. This religion has evolved with the revelations to Muhammad. Before prophet Muhammad passed away, the religion of Islam acquired a religious identity in the sense of faith, morality, worship and social values in the precedent of revelation and in the example of the Prophet. The information which is given by Quran about aforementioned fields makes this clear. Islamic revelation is not remaining only in writing but with a lifestyle it has created an important mass of people, defined as Muslims or believers. The first believers of this religion were the Arabs which were living in Mecca, Medina and its around. Later, it had been spread to a wide geographical area among the other communities. While prophet Muhammad is alive, the formation of Islam with general terms approximately for a period of twenty-three years and its adoption by a community in a particular geography is the most important evidence showing its historical and social reality. Some religious formations such as denominations, orders and Islamic movements which are emerged to understand Islam, come from ignoring this reality of Islam. Members of these structures, substitute their own understanding for religion by intermingling religion with sects. In this article, the historical and social reality of Islam before the sects and the relation to the other historical realities will be analyzed.

Keywords: Islam; sect; cult; community; historicity; relation between religion and sect

İslam, Hz. Âdem (a.s.)'den Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar Allah tarafından vahiy yoluyla gönderilen dinin adıdır. Bu din, inanç, ahlak, ibadet ve sosyal ilişkileri ve medenî hayatı belirleyen kurallarıyla (muamelat), Hz. Muhammed'e inen son vahiyyle somutlaşmış ve kemale ermiştir. Kur'an, önceki peygamberlerin getirdiklerinin bir kısmını tasdik veya teyit

ederken, bir kısmına son vererek yerine yenilerini koymuştur. Örneğin vahiyde, itikad, ahlak ve ubudiyet önceki şekliyle değişmeden devam ederken ibadet şekilleri, hukukî ve toplumsal düzenlemeler (muamelat) zamanın şartlarına bağlı olarak önemli ölçüde değişikliğe uğradı.

İslam, sadece nazariyeden ibaret değildi, aynı zamanda inanırlarına yeni bir hayat tarzı sunuyordu. Onun nazarî ve amelî boyutu iç içe olduğundan yirmi üç yıllık sürede toplumsal bir yaşam biçimine dönüştü. Ancak siyasî, hukukî ve sosyal alanların değişen ve değişmeyen boyutları vardı. Hz. Muhammed, sosyal hayatın değişken dinamiklerini ve toplumsal ihtiyaçları dikkate alarak, bu alanlarda ilk uygulama örneklerini verdi. Ancak maliye teşkilatı, devlet kurumu, kölelik, kadının durumu ve benzeri konuların ıslahı ve kurumsallaşma süreci, Hz. Muhammed'in vefatı sonrasında devam etti. Hatta ilk halifeler ve daha sonraki kuşaklar, Hz. Peygamber döneminde olmayan yeni kurumlar ve yeni örnekler ihdas etti. Buna rağmen, İslam, Hz. Muhammed'in vefatından önce, önceki peygamberlere gelen fitrat ve Hanif dininin yeni bir tezahürü olarak tarihteki yerini aldı.

Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte Arap Yarımadası'ndan çıkıp Afrika'ya, Endülüs'e, Horasan'a, Maveraünnehir'e, Hindistan'a ve dünyanın diğer bölgelerine yayılan İslam, farklı din, kültür ve felsefi görüşlerle karşılaştı. Diğer dinlerin yaşadığı bazı tecrübeleri ve yüzleşmeleri İslam da yaşadı. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Müslümanlar arasında yaşanan iç savaşlar ve onların toplumsal bellekte oluşturduğu önemli travmalar, günümüze kadar süren siyasî ve toplumsal kutuplaşmalara sebep oldu. İslam toplumlarında iç ve dış dinamiklerin etkisiyle yaşanan köklü değişimlerin sonucunda, Müslümanlar çeşitli alanlarda karşılaştıkları sorunlara toplumların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak ve içinde yaşadıkları şartları dikkate alarak yeni çözüm önerileri getirmek zorunda kaldı. Halis ve değer üreten bir din olan İslam (ed-dîn el-kayyim), tarihsel süreçte ortaya çıkan dinî-toplumsal yapıların etkisi ve müdahaleleri ve yaşanan değişim, dönüşüm ve kırılmalar ile, özgünlüğünü kaybederek tanınmaz hale geldi. Çeşitli din anlayışları (mezhep, tarikat ve cemaat), kendilerini İslam ile aynileştirdiler ve kendilerine bağlananlara Allah'ın huzurunda hesap vermeyi boşa çıkaran kurtuluş vaat ettiler.

Tarihsel süreçte İslam üzerine yapılan yorumlar, fikhî ve itikadî mezhepler; tarikatlar ve cemaatler, farklı tarihsel gerçeklikler olarak kurumsallaştı. Bu oluşumlar, başlangıçta İslam'ın dünya görüşüne, hakikatlerine ve değerlerinin güçlenmesine bazı katkılarda bulundular. Ancak daha sonra bu dinî-siyasî veya dinî-toplumsal yapılar, destekçilerince İslam'ı temsil eden yapılar olarak algılandı. Hatta İslam'ın tarihsel ve toplumsal gerçekliği, daha sonra yaşanan siyasî, itikadî veya mistik tecrübeler üzerinden inşa edilmeye çalışıldı. Onun hakikatleri bir kişinin yazdığı eserlere veya bir mezhebin edebiyatına indirgen-di. Böylece tevhid inancına sahip, tek kutsal kitaplı ve tek peygamberli bir İslam toplumu, "tevhidin yozlaştırıldığı, çok kutsal kitaplı, çok masum önderli ve her birisi kurtuluşu garantilemiş çok parçalı dinî topluluklar"a dönüştürüldü. Onlar, zaman zaman başkalarına karşı dışlayıcı bir tavır takındılar. Hatta bazıları mezhep veya tarikatın bir görüşünü reddetmeyi veya ona uymamayı dinden çıkmak olarak değerlendirdi. Hâlbuki İslam, "belli fikirler veya belli şahıslar etrafında siyasî, itikadî, ahlakî ve amelî zümreleşmeler"den önce kurumsallaşmıştı ve yaşanmış bir gerçekliğe dönüşmüştü.

Biz bu makalemizde, Hz. Peygamber'in vefatına kadarki süreçte oluşan "İslam'ın mezhepler öncesi tarihsel ve toplumsal gerçekliği"ni, inanç, ahlak, ibadet, siyaset, hukuk boyutlarıyla Kur'an vahyi, Hz. Muhammed'in dinî örnekliği ve Müslümanların dinî tecrübesi eşliğinde analiz edeceğiz. Doğru ve sahih bir İslam anlayışı ve yaşayışı, farklı zihniyetlerin yansımaları olan mezheplerin din yorumları ile İslam arasındaki ilişkinin doğru anlaşılmasına bağlıdır.

1. İSLAM'IN TARİHSEL VE TOPLUMSAL GERÇEKLİĞİNİ ÇERÇEVELENDİRMENİN İMKÂN VE SINIRLARI

İslam'ın yirmi üç yıllık süreçte bir din ve dünya görüşüne dönüşmesini ve kurumsal bir din hüviyeti kazanmasını "İslam'ın tarihsel ve toplumsal gerçekliği" olarak tanımlıyoruz. Bu tanımlama, son zamanlarla ideolojik tartışmaları malzeme oluşturan "Kur'an İslam'ı", "Hadislerle İslam", "İslam Gerçeği"¹, "Mezhepsizlik" ve benzeri kavramlarla karıştırılmamalıdır. Çünkü "tarihsel İslam gerçeği", sadece Kur'an veya hadise dayalı bir İslam anlayışına indirgenemeyecek kadar geniş bir anlama sahiptir. Bu kavram, vahiy, Hz. Muhammed'in aklî yorumları ve uygulamaları ile sahabenin tecrübesi eşliğinde hayat tarzına dönüşerek meşruiyet kazanmış ve kurumsallaşmış ilk dinî tecrübeye delalet edecek düzeyde geniş bir kapsama sahiptir. Aslında bu ilk dinî tecrübeye, beşer yorumu ve sünnete dönüşen toplumsal uygulamalar önemli bir yere sahiptir. İslam'ın inanç, ahlak ve ubudiyet boyutu Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar değişmeden gelmesi bakımından İslam'ın soyut ve dikey tarihsel gerçekliğini oluştururken, Hz. Muhammed ve ona inananların yorumları ve tecrübeleri (sünnetleri) ile oluşan ilk beşerî dinî tecrübe ise İslam'ın somut ve yatay tarihsel gerçekliğini oluşturur. Her ikisi de mezhepler öncesinde oluşmuş ilk kurumsallaşmadır. Ayrıca bu kavram, Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslam'ı anlama, yorumlama ve yaşamaya yönelik yorum çabalarını yok saymamakta ve onları değersizleştirmemektedir. Sonraki nesillerin ve mezheplerin dinî tecrübeleri de, İslam'ın anlaşılması ve yaşanması ile ilgili başka tarihsel gerçeklikleri ifade etmektedir. Tarihsel İslam gerçeğinin en ayırıcı niteliği, Hz. Muhammed'in vefatına kadarki İslamî tecrübeye, mezhepler öncesi ve onlardan bağımsız topluma mal olmuş bir yaşam biçimine veya dünya görüşüne delalet etmesidir. İslam'ın tarihsel ve toplumsal gerçekliğinin, mezhepler öncesinde kurumsallaştığı için, mezhepler öncesi veya mezhepler üstü İslam anlayışı tartışmalarıyla dolaylı bir ilişkisi olduğu unutulmamalıdır.

İlahî veya evrensel dinler, genelde kendine özgü varlık ve bilgi nazariyesine, inanç sistemine, ahlak anlayışına, vakti ve şekli belirlenmiş toplu ibadetler ve hukukî müeyyidelere sahiptir. İslam'ın kurucu metni Kur'an ve Hz. Muhammed'in örnekliği, semavî bir dinde olması gereken unsurların hemen hemen tamamını, ya doğrudan veya dolaylı olarak genel hatlarıyla içermektedir. Doğu'da ve Batı'da, Müslüman veya gayr-i müslim araştırmacılar, İslam hakkında yazdıkları kitap, ansiklopedi maddesi ve makaleler de, İslam'ın bu tarihsel ve toplumsal gerçekliğini kabul ederler ve İslam'ı aşağı yukarı bu unsurlar çerçevesinde ele alırlar.² Müslüman olmayan bazı araştırmacılar, Hıristiyanlığı İsa merkezli inceledikleri gibi, İslam'ı da "Hz. Muhammed tarafından kurulan bir Muhammadanizm dini" olarak incelemektedir. Batılı araştırmacılarından Montgomery Watt, İslam'ın "yeni din"³ hüviyeti kazanma sürecini ilgili eserlerinde genişçe analiz etmiştir. O, İslam'ı vahiy etrafında ve Hz. Muhammed'in önderliğinde gerçekleşen bir ıslahat hareketi olarak, Hz. Muhammed'in Mekke ve Medine dönemlerini ayrı ayrı incelemiştir.

İslam hakkında yapılan araştırmalarda, İslam'ın tarihsel ve toplumsal gerçekliği ve sınırları konusunda hemen hemen fikir birliği oluşmuştur. Buna göre, İslam, ilk vahyin başladığı 610 yılı ile sona erdiği 632 yılları arasındaki tarihsel süreçte, kendine özgü bir inanç sistemi, ahlak anlayışı, namaz, hac, oruç

¹ İslam gerçeği ve etrafındaki tartışmalar konusunda bkz. Hüseyin Atay ve diğerleri, *İslam Gerçeği*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1995; Mehmet Bayraktar, *İslam Gerçeği Kitabı Üzerine*, Ankara 1995.

² Örneğin bkz. David Waines, *An Introduction to Islam*, Cambridge University Press, New York USA 1996.

³ İkinci kitabının IX. Bölümünü "Yeni Din" başlığı altında ele almış ve bu dinin, İslam adını almasının sonradan olduğunu iddia etse de, kendine özgü ibadetleriyle Hıristiyanlık ve Yahudilikten farklı kurumsal bir dine dönüştüğü sonucuna varmıştır. Bkz. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, KURAMER Yay., İstanbul 2016 s. 351-369.

ve zekât gibi kurumsallaşmış ibadetleriyle, belli bir toprak parçasında belli bir insan grubu tarafından benimsenmiş ve hayat tarzı haline gelmiş bir din olarak kendisini kabul ettirmişti. İslam'ın mümeyyiz vasıfları, vahyin eşliğinde belirlenmişti. Mekke ve Medine döneminde Allah'a inanan; meşic adı verilen mekânlarda topluca veya bireysel olarak evlerinde ona ibadet eden ve onun buyruklarını yerine getirmeye çalışan bir toplum oluşmuştu. Hz. Muhammed'in vefatına kadar, Arapların yoğunlukta olduğu bir coğrafyada bu dine inananların sayısı yüz bini aşmıştı. İslam, inanç sistemi açısından, Allah'ın varlığı ve birliği (tevhid) inancına, nübüvvet ve ahiret inancına dayalı tek Tanrıci bir dindi. Yaratıcı ve yaratılanlar, bu dinde farklı varlıklar olarak konumlandırılmakta, ibadet ve kullukta Allah'a eş koşmak, aracılar koymak ise şirk olarak tanımlanmaktaydı. Hz. Muhammed'in gerçekleştirdiği dinî düşüncede, ahlak anlayışında ve toplumsal yapıdaki ıslahat, daha önce kabileci özellikler taşıyan, kişisel erdemleri ve donanımı itibara almayan, şirk ve cahiliye toplumu olarak bilinen Arap toplumundan, bireyselliği ve özgür iradeyi esas alan, suç ve cezanın şahsiliğini öngören ve tevhide inanan bir müminler topluluğuna geçişi temsil eder. İslam, cahiliyeden medeniliğe, kavmiyetçilikten bireyselliğe ve bedevilikten yerleşik hayata ve eşitliğe (hadari) doğru bir değişimi öngörür.

İslam, doğru bilgiyi, ona dayalı kesin inancı ve güzel ahlakı önemsemi. İslam'ın inanç esasları, daha önce gönderilen peygamberlerinki ile aynıydı. İslam'ın tartışmasız bilgi kaynağı vahiy (Kur'an) ve akıldı. Bu vahyi tebliğ ile görevlendirilen peygamber, Hz. Muhammed idi. Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan her iyilik ve hayır bir ibadet olarak görüldü. Ancak vakitleri ve nasıl yerine getirileceği belirlenmiş namaz, oruç, hac ve zekât gibi kendine özgü kurumsal ibadetleri vardı.

İslam, güçlü itikadî, ahlakî, hukukî, toplumsal ve siyâsî değerler sistemine sahiptir. Bu sebeple dinin muhtevasını oluşturan inanç, ahlak, ibadetler ve sosyal düzenlemeler birbiriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Başka bir ifadeyle, vahiy ve toplumsal yapı birbiriyle sıkı ilişki içerisinde idi. Çünkü dinî sistemi oluşturan unsurların tamamına yakını, genel hatlarıyla ve birbirleriyle ilişkili ve insicamlı bir şekilde Kuran'da yer almaktaydı. İslam, bireysel bir inanç ve yaşam olmasının yanı sıra, kısa sürede ortak irade inanç ve davranışlar etrafında oluşan farklı dinî bir topluluğun yaşam biçimine dönüştü. Uygulama konusunda açıklanmaya muhtaç bazı ayetler, Hz. Muhammed'in fikir, içtihad, kaza, fetva ve hakemliğini içeren beyan görevi ile açıklığa kavuşturuluyordu.

İslam'ın tarihsel ve toplumsal gerçekliği, Hz. Muhammed hayatta iken, Mekke'den başlayarak Medine'de ve Arap Yarımadası'nda görünür hale gelmiştir. Bu sebeple Mekke ve Medine'de, birbirinden bağımsız iki ayrı İslam toplumu yoktu. Her iki evre, aynı toplumun "tedrici bir gelişme" ve "yavaş bir geçiş"ni temsil ediyordu. Fazlurrahman'ın deyimiyle, "Mekke devrinin son zamanları ile Medine dönemlerinin ilk zamanları arasında temel yakınlıklar ve benzerlikler izlenmektedir. Hatta Medine devrini Mekke devrinde görmek dahi mümkündür."⁴ Bu toplumun adı İslam veya İman topluluğu, Cemaat ya da İslam ümmeti idi. İslam peygamberi, aldığı beyatlarla ve yaptığı sözleşmelerle, hem Müslümanların hem de diğer din mensuplarının (Ehl-i Kitap) temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan bir hukuk zemininde birleştirmeyi hedeflemişti.

İslam, vahiy sona erdiğinde, Hz. Muhammed'in açıklama ve uygulamalarıyla bağımsız bir toplumsal-dinî tecrübeye dönüşmüştü. Tarihsel ve toplumsal İslam gerçeğinin temel çerçevesi, Müslüman toplumun inandığı inanç esasları, ölçü aldıkları ahlakî değerleri, yerine getirdikleri düzenli ibadetleri ile hukukî değerler ve bazı müeyyidelerden oluşuyordu.

⁴ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çev. Alparslan Açıkgenç), Fecr Yayınevi, Ankara 1987, s. 268.

İslam, insanlığa ilk mesajlarını Arap toplumu üzerinden veriyordu. İslam'ın toplumsal talepleri, bütünüyle birey ve toplumun hak ve özgürlüklerinin korunmasından (zarurat-ı diniyye) ibaretti. Çünkü İslam, emir ve buyruklarının siyasî, toplumsal boyutları bulunmakla birlikte bireyi esas almıştır. Toplu ibadetlerin tamamı bireysel olarak yerine getirilebilecek türdendi. Onların ifasında bir şahsa, aracı kuruma veya makama ihtiyaç yoktu.

İslam'ın inanan veya inanmayan herkes için korunmasını istediği beş özgürlük maddesi (can, mal, din, akıl ve nesil), ahlakî ve hukukî değerlerin esasını oluşturuyordu. Dolayısıyla dinin amacı ahlakî ve hukukî değerleri korumak ve bu bilince sahip bireyler yoluyla iyiliklerin hâkim olduğu bir toplum kurmaktı. İslam'ın öngördüğü toplumsal düzende, insan özgürlüğü ve buna bağlı olarak suç ve cezanın şahsiliği, adalet ve dürüstlük kurucu unsurları oluşturuyordu. Bu anlayışta kabileye ve soya dayalı imtiyazlara ve sınıf farklılıklarına yer yoktu. İslam, kadın-erkek, zengin-fakir veya Arap-Arap olmayan şeklindeki ayrımcılıkların ve bunlar üzerinden dindarlık oluşturmanın karşısındaydı.

İslam nazarında insanlar, hak ve özgürlüklerde eşittir. Bunlar sadece Müslümanlar için değil gayri müslim veya inançsızlar için de korunmalıdır. Toplumsal ayrılıklarda, zanla değil doğru bilgiyle hareket etmeyi tavsiye eder. Kur'an, iyiliklerin hâkim olduğu, bir toplumu inşa etmeyi hedefledi. Mekke'de başlayan ve Medine'de bir site devletine dönüşen İslam toplumunda barış teklif edenlerin veya barış yaptıktan sonra taahhütlerini yerine getirenlerin canları ve malları koruma altındaydı ve onlarla savaşılmadı.⁵ Haksız yere saldıranlara karşı savaşa izin verildi. Sulh dönemlerinde antlaşmalara uyuldu⁶ ve saldıranlara saldırılmadı.⁷ Savaşı durduran ve savaşmaktan vazgeçenlerle savaşılmadı.⁸ Savaş döneminde, ahlakî ve hukukî değerlerin çiğnenmemesine⁹özen gösterildi ve ihlal edenlere engel olmaya çalışıldı. Ayrıca sulh zamanlarında düşmanlarla mücadele en güzel şekilde ve ikna yoluyla sürdürüldü.¹⁰

2. İSLAM'IN TANIMI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Müslüman bilginlerin İslam tanımlarında¹¹ “akıl sahiplerine gönderilmesi; doğruluğu kesin olan bilgileri ihtiva etmesi; hür ve özgür iradenin esas alınması; zor ve şiddet altında değil de gönülden benimsemesi; insanları dünyada barış ve mutluluğa ulaştırması; Ahirette ebedî saadete kavuşturması ve ilahî kaynaklı olması” gibi unsurlara yer verilmiştir. Bu dine girebilmek için, “Allah'ın varlığı ve birliğini, Allah'tan başka ilah olmadığını, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve Resûlü olduğunu ve onun getirdiklerini samimi olarak kalp ile tasdik etmek” şarttır.

Allah'ın varlığı ve birliğine (Tevhid), Peygambere ve onun getirdiklerine (Nübüvvet), öldükten sonra dirilmeye ve hesaba çekilmeye (mead) inanan kimseler, Allah tarafından Mümin ve Müslüman olarak isimlendirilmiştir. Müslüman, insanlara güven telkin eden, onlara eliyle ve diliyle zarar vermeyen bir kişiliği temsil eder. Bir kimse, tevhid dinine girmekle Allah ile kendi arasında bir sözleşme yapar. Buna göre o, “sadece Allah'a kulluk yapacağına ve ona hiçbir şeyi şirk koşmayacağına, iyilikte ve hayırda yarışan biri olacağına, aklının ve vicdanının sesine kulak vereceğine, hak ve hakkaniyetin destekçisi olacağına” söz verir.

⁵ Enfâl, 8/61; Tevbe, 9/4

⁶ Bakara, 2/192-193; Tevbe, 9/7.

⁷ Bakara, 2/190.

⁸ Bakara, 2/191-193.

⁹ Tevbe, 9/6, 36; Nisâ, 4/90-91.

¹⁰ Nahl, 16/125.

¹¹ Genel kabul gören tanım şudur: "Akıl sahiplerini, kendi iradeleriyle doğruya ulaştıran ve onlara dünyada mutluluğu, ahirette de ebedi saadeti temin eden ilahî kurallar bütünüdür."

Akıl ve irade ile donatılan insan, “ahlâkî anlamda iyi ve kötüyü tanıma, tasarlama, seçme ve yapma konusunda hem yetkin hem de özgürdür.”¹² İnsanın ahlakî özgürlüğü, onun denenmesinin sebebidir. Denemede kaybetme veya kazanma ya da ceza ve mükâfat zorunludur. Özgürlük, denenmeyi beraberrinde getirmektedir. İnsan, doğuştan günahsızdır. İnsanın irade ve ihtiyarıyla yapıp ettikleri onun lehinde veya aleyhinde kaydedilmektedir.

İslam’da yaratılan ve yaratan arasında mutlak bir ayrım vardır. Bütün hamd ve şükürlere ve ibadete layık olan yaratıcıdır. O, insanlara herkesten daha yakındır ve bütün sıkıntı ve sorunları gizlisi ve açığıyla en iyi bilendir. Allah, insanı en güzel şekilde yaratmış ve onu diğer yaratıklar arasında şerefli kılmıştır. Bununla birlikte insanın zaafı vardır. O, melek değildir, günah işleyebilir. Ancak Allah, kulun tevbe etmesi, pişmanlık duyması ve bir daha işlememesi halinde onu affedebilir. Çünkü Allah, affedicidir ve bağışlayıcıdır. Allah, kulunu affetme konusunda herhangi bir aracıyı (put/ruhban), tevessülü, rabıtayı gerekli görmez. İnsan’dan dua, tevbe ve yakarışını doğrudan kendisine yapmasını ister.

İslam, bütün insanlığa hitap eden kapsayıcı ve herkesin maslahatını korumaya yönelik evrensel ilkeleri ve değerleri içeren bir dindir. Onun ilahî mesajı, akıl sahibi olan herkesedir. İslam, Hz. Muhammed’e gelen vahiyle kemale erdi. Çünkü önceki peygamberler, belli bir topluluğa, bölgeye veya kavme gönderilmişti. Fakat Hz. Muhammed belli bir cemaatin ve ırkın değil bütün insanlığın peygamberi idi.¹³

İslam, akıl, ilim ve hikmet üzerine inşa edilmiştir. Onun inanç, ibadet, ahlak ve sosyal düzeni bu ilkelere göre yürür. İslam inancı, aklen doğrulanabilen kesin bilgiye dayanır. İnanç esaslarına, doğru olduğu için inanılır. Ahlakî değerleri, insanî/fitrî değerlerle uyduğu için gönüllerde yer edinir. İnsan, “yaratılıştan toplumsal bir varlıktır.” İslam, yaratılışa (fitrat) en uygun din olduğu için, kendisini “batıldan hakka yönelen” anlamında “Hanif dini”¹⁴, “hak din” veya “fitrat dini” olarak isimlendirmiştir. İslam insanın toplumsallığına uygun, huzur ve refahını sağlayacak yaşanabilir ve güç yetirilebilir bir hayat tarzı sunmuştur. Toplumun her ferdinden, ilişkilerinde adalet, emanet, istikamet, iffet, şefkat, yardımlaşma ve dayanışma, sebat ve metanet gibi medenî ve insanî değerlere uymasını emretmiş; insanların fitratına ters düşen zulüm, baskı, hıyanet, düşmanlık, yalan, kibirlenme, tembellik ve meskeneti yasaklamıştır.

İnsanlar, yaratılış itibarıyla toplumsal birlik ve beraberlikten yanadır. Bu sebeple İslam bütün insanlığı Hz. Âdem’in soyundan gelen büyük bir aile olarak görmüştür. Irklar ve cinsiyet üzerinden övünmeye karşı çıkmıştır. İnsanlar arasındaki üstünlüğü, bilgi, ilim, talim, teallüm, takva ve salih amele bağlamıştır. İnsanlar, yaratılış bakımından eşit¹⁵ oldukları gibi hukukî hak ve yükümlülüklerde de eşittir.¹⁶

İslam, aileden veya soydan gelen imtiyazları tanımaz. Her insan, Allah’ın yarattığı saygın bir varlıktır. Bu sebeple dinde imtiyazlı bir konum elde eden ruhban sınıfı, Kur’an’da dünyadan kendilerini soyutladıkları ve nefislerine eziyet ettikleri, Allah ile kul arasında aracılık yapmaya kalkıştıkları, Allah adına insanları affetme iddiasında buldukları, kendilerini haram ve helal koydukları için eleştirilmiştir. İnsanlar, dünyevî zevklerden meşru yollarla yararlanma hakkına sahiptir. Hiç kimse başkalarının inancına, itikadına, aklına, vicdanına ve ahlakına hükmedemez. Herkes, ibadetini ve dinî yükümlülüklerini kendi başına yapabilir. Günah işleyenlere tevbe kapısı daima açıktır. Herkes kendi iradî ameline göre cezalandırılır veya ödüllendirilir.¹⁷ İnsanlar, doğuştan günahsız olarak dünyaya geldiği için onun

¹² Özsoy, Ömer- Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur’an*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, s. 93.

¹³ Sebe, 34/28.

¹⁴ Hac, 22/78; Âl-i İmrân, 3/67.

¹⁵ Nisâ, 4/1; A’râf, 7/189; Hucurât, 49/13.

¹⁶ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, Bilmen Yayınevi, İstanbul tsiz., s. 74-78.

¹⁷ Bkz. Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, s. 79-80.

bir kurtarıcıya veya günahlarından kurtulmasına aracılık edecek bir kimseye ihtiyacı yoktur. İslam'da kurtarıcı değil, mutluluk ve saadete ulaşma mefkûresi vardır.¹⁸ Bunun yolu insanın kendi özgür iradesini kullanarak iyiliği ve gerçeği seçme yeteneğine (fitrat) uygun bir hayat sürmektir.

İslam, ruhanî ve cismanî iki ayrı toplumsal sınıfı kabul etmez. Müslüman olsun gayr-i müslim olsun herkesin din, düşünce, yaşam, mülkiyet ve özel hayatı ile ilgili özgürlükleri koruma altındadır. Dünya ile ahiret arasındaki dengeyi bu ölçüler üzerine kurmaya çalışmıştır. Bu sebeple Kur'an, insanları, ilme, akletmeye, tefekkür ve tedebbüre davet etmiştir. İslam'ın ortaya koyduğu dünya görüşü ve değer yargıları, insanlığın toplumsal ve ahlakî alanda kıyamete kadar yararlanabileceği bir kaynaktır.

İslam, insanın yaratılışına ve yapısına uygun emir ve yasaklar koyduğu için tabî bir dindir. Allah, insanı, "iyiye, hayra, güzele, doğruya ve hakikate meyletme yeteneği" olan fitratına, yani akla ve vicdanına dönmeye çağırmaktadır. İslam, "zorluk değil kolaylık ve hayatın doğal akışına uyum"¹⁹ açısından fitrîdir. İslam'ın, insanların içgüdüleri, kabiliyetleri ve duygularını ortadan kaldırmak gibi bir maksadı yoktur. O, insan fitratındaki bu donanımı terbiye etmek, yönlendirmek veya kontrol etmek suretiyle insanlığın hizmetine sunmak istemektedir. İslam, insan doğasındaki duyguları yok ederek nefisle mücadele etmez. İslam'da "mükemmel insan" yoktur, kemal ve sırat-ı müstakim üzere olmak için sürekli mücadele eden, kendisini eğiten ve geliştiren mefkûre sahibi, şuurlu insanlar yetiştirmek vardır. Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyen herkes, Allah'ın veli kulu olmaya adaydır. Allah'ın velisi olmak, iman ve salih amel ile kazanılacak bir durumdur. İnsan-ı kâmil, her Müslüman için ideal ve örnek bir insan olma idealidir. İslam'ın önerdiği ahlakî meziyetlerin tamamının, tek kişide toplanması zor olabilir; ancak bu vasıflarla donanmış mutlu ve huzurlu bir toplumdaki bahsedilebilir. Mesela, Hz. Muhammed'e inananların oluşturduğu ilk Müslüman toplum, duyarlı, sorumlu ve erdemli bir toplumdur. Kimi, hayâsı; kimi sadakati; kimi ilmi ve şecaati ve kimisi diğer ahlakî niteliklerle öne çıkan insanlardan oluşuyordu.

İslam, bilgi ve eylem arasındaki mantıkî tutarlılığı, hayat felsefesinin merkezine koyar. İslam'ın en önemli hedefleri arasında, zararlı şeyleri ve zorlukları engellemek; sıkıntıları kaldırmak vardır. Allah, insana güç yetiremeyeceği, fitratına ters, akılla çelişen teklif ve sorumluluklar yüklemeyiz. İslam'da akledilebilirlik esastır. Onun her emir ve yasağı, insanların iradesini, nefsinin ve ahlakını terbiye etmek ve toplumda iyilik, güzellik ve adaleti hâkim kılmak içindir. İslam, toplumsal değişimleri dikkate alarak, maruf ve maslahata dayalı yeni hükümler koymaya izin verir. Bundan dolayı İslam'ın evrenselliği, vakıyyla naslar arasındaki uyumu sağlama başarısında gizlidir.

İslam, insan hayatına ve toplumsal barışa/düzene büyük önem vermiş ve uygulamada bunu başarmıştır. Kur'an'ın önerdiği hukukî değerler ve ahlak sistemi sayesinde insan büyük bir değer ve saygınlık kazanmıştır. Ayrıca İslam, insanın fikir hürriyetine ve aklına değer vermiş ve insanlığın aydınlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu sayede insanlar ve toplumlar eski hurafelerin, mantığa ters itikad ve düşüncelerin esaretinden kurtulmuş, insanlığın huzur ve saadetini, maslahat ve menfaatini temin edecek yeni fikirler üretebilmiştir. İslam, her konuda zorlukları kolaylaştırmış, güçlüklerini hafifletmiştir.²⁰ Nitekim o, zorluk ve zarurî durumlarda yasakları kaldırmış, darlık ve meşakkatli dönemlerde ruhsata izin vermiş ve rahatlatıcı imkânlar sunmuştur. Toplumsal menfaatler bireysel menfaatlere tercih edilmiştir. Fakirle-

¹⁸ Krş. İsmail R. Farûkî, *Tevhîd*, (Çev. Dilaver Yardım-Lâtif Boyacı), 4. Baskı, İnsan Yay., İstanbul 2006, s. 18.

¹⁹ Şaban Ali Düzgün, "Dinin Kaynağına İlişkin Tartışmalar", *İslâm İnanç Esasları*, (ed. Şaban Ali Düzgün), 2. Baskı, Grafiker Yay., Ankara 2013, s. 26. (ss. 15-33)

²⁰ Hacc, 22/78.

rin ihtiyaçlarını hafifletmek ve onların da insan onuruna yakışır bir hayat yaşamalarını sağlamak için zekât ve sadaka müessesesi oluşturmuştur.²¹

3. TARİHSEL İSLAM GERÇEĞİNİN İTİKADÎ (İNANÇ) ÇERÇEVESİ

İslam'a din hüviyeti kazandıran en önemli unsur kendine özgü bir inanç sistemine sahip olmasıdır. Tevhid inancı, İslam'ın insanlığa çağrısının esasını oluşturur. Mekke'de inen ayetler, ilk önce iman ve ahlak esaslarını duyurmuştur. Bunlar "Allah'a iman, Allah'ın Resûlüne iman, kitaplara iman, meleklerle iman ve ahiret gününe imandan" oluşur. İman esaslarına kesin bilgiye dayalı bir imandan sonra, güzel ameller farz kılınmıştır. Bu süreç, Mekke döneminin sonlarından başlayarak Medine döneminde vahyin kesilmesine kadar devam etmiştir. İnsan, bazen bir bilgiyi, delilleriyle araştırmadan ve sorgulamadan kabul eder; bazen de imana konu olan bilgi ve nesnelere hakkında akıl ve iradesini kullanarak derinlemesine düşünüp taşınır, delilleriyle doğruluğuna ve kesinliğine kanaat getirdikten sonra onu tasdik eder. Kur'an ikincisine vurgu yapar. Bu sebeple, iman, "Hz. Muhammed'in Allah tarafından getirdiği kesin olarak bilinen şeylere inanmak" olarak tanımlanmıştır.²²

İslam dini, itikadî ve amelî olmak üzere iki kısımdan oluşur. İslam'ın itikad kısmı, kişinin mahremiyetidir. Hiç kimse, onun kalbindeki imanını bilemez, ölçemez ve onun üzerinde baskı kurma yetkisine sahip olamaz. İslam, amellerin kabulü için yakinî ve iradeye dayalı bir iman şart koşar. Amelleri zikredildiği her yerde önce imandan bahseder. Böyle bir imanda, tereddüde, taklide, şek ve şüpheye asla yer yoktur. İmanın aklı, iradî ve delile dayalı (tahkiki) olması gerekir. Kalbin tasdikinde, kesin bilgi ve iradenin varlığı, kulun sorumluluğuna temel oluşturur.²³ Bazen iman kelimesi yerine, onun eş anlamlısı İslam kullanılır. İslam, Allah'ın emirlerine boyun eğme ve ona itaat etmek demektir.

Hz. Muhammed'den önceki bütün peygamberler aynı iman davasını yaymak için gönderilmiştir. İslam dininin inanç (itikad) esasları, her peygamberin vahyinde aynıdır. Onlara herhangi bir ekleme ve eksiltme yapılmamıştır. Kur'an'da iman esaslarının başında Allah'a ve Resûlüne iman yer alır.²⁴ Onlara inananlar övülmüş,²⁵ inanmayanlar ise yerilmiştir.²⁶ "Allah'tan başka Tanrı yoktur; Hz. Muhammed Allah'ın elçisidir." cümlesi, her iki iman esasını birleştirmesi dolayısıyla İslam'ın itikad sisteminin temel taşıdır. Allah'a ve Hz. Muhammed'in elçiliğine inandıktan sonra, üçüncü önemli iman esas Ahiret'e inanmaktır. Kur'an'da ayrı ayetlerde Ahiret'e inanmak emredilmiş, inananlar övülmüş, inanmayalar yerilmiştir.²⁷ Bazı ayetlerde "Hz. Muhammed'e ve önceki peygamberlere indirilene" iman istenmesi, Kur'an ve diğer ilahî kitaplara iman gerekliliği anlamına gelir. İman esasları, "Allah'a, meleklerine, kitaplara, peygamberlere ve ahiret gününe inanmak"²⁸ şeklinde hep birlikte tek bir ayette zikredilmiştir. Dolayısıyla Kur'an'a göre iman esasları beştir.²⁹ İslam itikad sisteminde, bu beş esas Tevhid (Uluhiyyet), Peygamberlik (Nübüvvet) ve Yeniden Dirilme ve Hesaba çekilme (Ahiret /Mead) olarak üçe indirilmiş ve bunları kabul eden mümin, inkâr eden kâfir sayılmıştır. İman esasları hakkında Kur'an'da, pek çok ayet bulunmaktadır.

²¹ Bkz. Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelam*, s. 87-88.

²² Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, Atay Yay., Ankara 1998, s. 25.

²³ Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 11-12.

²⁴ Mâide, 5/12; Hadid, 57/28; Âl-i İmrân, 3/183; Tevbe, 9/86.

²⁵ Teğâbûn, 64/11; Âl-i İmrân, 3/52; Burûc, 85/8; Bakara, 2/256.

²⁶ Hakka, 69/33; A'râf, 7/86; 12. Yûsuf, 106.

²⁷ En'âm, 6/113, 150; Nahl, 16/22, 60; İsrâ, 17/10, 45; Müminûn, 23/74; Neml, 27/4; Necm 53/27.

²⁸ Bakara, 2/177, 285; Nisâ, 4/136.

²⁹ Geniş bilgi için bkz. Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 27-29.

a. TEVHÎD İNANCI

Tevhid, “Allah’ın zatında, sıfatlarında, mabud oluşunda bir ve tek olduğunu akıl ve kalp yoluyla kabul etmek”³⁰ demektir. İslam’ın özünü Tevhîd, Tevhid’in özünü ise, “Allah’ın birliği, Allah’ın tek mutlak, yüce, yaratıcı ve her şeyin sahibi ve yöneticisi olarak kabul etmek”³¹ oluşturur. Bu sebeple İslam inancı, Allah’ın varlığına ve birliğine, ondan başka ilah olmadığına inanmak üzerine kurulmuştur. İslam’da bütün emir ve yasaklar, Tevhid inancının gerçekleşmesinden sonra değer kazanır. Tevhid olmadan İslam olmaz. Farûkî’nin de belirttiği gibi, “Dinin tamamı, insanın Allah’a ibadet etme, emirlerini yerine getirme ve yasaklarından kaçınma mecburiyeti, Tevhid’den uzaklaşıldığı an hükmünü yitirir.”³² Peygamberlerin gönderilmesinin en önemli gerekçesi, şirke sapmayı önlemek ve tevhidi yeniden ikame etmektir. Kur’an, müşrik bir toplumun ıslahına, “evrensel İslam öğretisinin ve vahiy geleneğinin temeli olan Allah’ın birliği (tevhid) inancını kökleştirmekle başladı. Çünkü onlar Allah’a inanıyorlardı³³, ancak ona ulaşmak için putları aracılar olarak koyuyorlardı. Onlar Allah’ın hakkını gereği gibi takdir edemedikleri³⁴ ve onun sıfatlarını putlara verdikleri için eleştirilmiştir.”³⁵

Tevhid, sadece İslam inancının kurucu unsuru değildir, aynı zamanda dünya görüşünün de esasını oluşturur. Çünkü İslam’ın inanç, ahlak, ibadet ve toplumsal düzeni ile ilgili bütün değerleri ve yargıları Allah’ın varlığı, birliği ve mutlak hâkimiyeti etrafında birbiriyle insicamlı bir yapıya kavuşmuştur. Bu dünya görüşünde, Allah âlemlerin ve insanların Rabbi, yaratıcısı, yöneticisi ve ibadete en layık ilahıdır.³⁶

Zatında, sıfatlarında, fiillerinde, ilahlıkta ve ibadet edilmekte Allah’ın eşi ve benzeri yoktur.³⁷ O; tek bir ilahdır, doğmamış, doğurmamış, kimseyi çocuk edinmemiş olup, göklerde ve yerde hiçbir ortağı da yoktur.³⁸ O, diri ve hayat sahibidir.³⁹ Allah; büyük küçük, olmuş olacak, gizli açık her şeyi bilir. O’nun ilminde, yanılma ve unutma yoktur. Bu sebeple, Allah’ın ilminde değişme olmaz. O’nun ilmi her şeyi kuşatmıştır. Allah görme konusuna giren her şeyi hiçbir vasıtaya gerek duymadan görür; işitmeye dâhil olan her şeyi vasıtasız işitir.⁴⁰ Kâinata olmuş ve olacak her şey, O’nun iradesiyle gerçekleşir. O’nun dilemesi olmadan hiçbir şey olmaz. O’nun dilemesini durduracak ve değiştirecek hiç kimse yoktur.⁴¹ O, her şeyi yapmaya gücü yeter ve istediğini yapabilir.⁴² Allah meleklerle konuştuğu gibi, insanlarla da, kendi aralarından bir elçi göndermekle konuşur.⁴³ Allah evreni ve içindeki her şeyi örneksiz yoktan var etmiştir. Bu sıfatı ile yaratır, öldürür, diriltir, rızık verir.⁴⁴ Allah, rubûbiyet, malik, hâkim, adil, merhametli, acıyan ve bağışlayan gibi sıfatlara sahiptir.⁴⁵

³⁰ Mevlüt Özler, “Tevhid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. 41, s. 18.

³¹ Farûkî, *Tevhid*, s. 26.

³² Farûkî, *Tevhid*, s. 29.

³³ Müminûn, 23/84-89.

³⁴ En’âm, 6/91.

³⁵ Özsoy-Güler, s. 181.

³⁶ Kur’an’da Tevhid felsefesi konusunda geniş bilgi için bkz. Şaban Ali Düzgün, “Kur’an’da Tevhid Felsefesi”, *Kelam Araştırmaları*, 2005, c. 3, sayı: 1, s. 4.

³⁷ Fâtır, 35/15; Ankebût, 29/6.

³⁸ Enbiyâ, 21/12.

³⁹ Bakara, 2/255; Tâhâ, 20/111; Mü’min, 40/65.

⁴⁰ Bakara, 2/181, 224, 227, 244; Mâide, 5/76; En’âm, 6/13, 115; Tevbe, 9/103.

⁴¹ Allah’ın ilmi konusunda pek çok âyet vardır: Mülk, 67/14; 8. Enfâl, 8/175; Ra’d, 13/9-10; En’âm, 6/73; A’râf, 7/89; Tevbe, 9/78.

⁴² Nûr, 24/45; Nahl, 16/7; Fâtır, 35/44; Bakara, 2/29-30, 236; Şûrâ, 42/51; En’âm, 6/1; Mülk, 67/3; Ra’d, 13/13; Yûnus, 10/3, 31; Âl-i İmrân, 3/190.

⁴³ Bakara, 2/30, 236; Şûrâ, 42/51.

⁴⁴ Bakara, 2/29; Âl-i İmrân, 3/190; En’âm, 6/1; Mülk, 67/3; Ra’d, 13/13; Yûnus, 10/3, 31.

⁴⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz: İlhami Güler, *Allah’ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 1998; Metin Yurdağur, *Allah’ın Sıfatları*, İstanbul 1984; Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları*, İstanbul 1984.

b. NÜBÜVVET İNANCI

Peygamberler, Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara bildiren elçilerdir. Onlar aldıkları vahyi bildirmek ve açıklamakla yükümlüdür.⁴⁶ Kur'an'da bazı peygamberlerden resûl veya nebi olarak ya da hem Resûl hem de nebi olarak bahsedilir. Hz. Muhammed hem resûl⁴⁷ hem de nebî⁴⁸ niteliği ile ayrı ayrı veya iki ayette arka arkaya⁴⁹ anılmıştır. Kur'an'ın Mekkî ayetlerinden Peygamberliğin gerektirdiği nitelikler ve onunla ilgili inanılması gerekli sıfatlara yer verildiği görülmektedir. Hz. Muhammed, son peygamberdir ve ondan sonra başka bir peygamber gelmeyecektir. Ondan sonraki peygamberlik iddiaları geçersizdir. Ona indirilen Kur'an ise, son vahiy olup başka vahiy gelmeyecektir. Kur'an, akli desteklemek için gelen ve akla dayanan, onun işletilmesini isteyen bir kitaptır.

İlk inen ayetlerde Hz. Muhammed'in bir beşer olduğu açıkça belirtilmiş ve sonraki ayetlerde bunun ayrıntılarına girilmiştir.⁵⁰ Bu ayetlerde peygamberlerin tanrılaştırılması reddedilerek beşer olduğu vurgulanmıştır. Onun resûl olması ile ilgili birtakım niteliklerine yer verilmiştir. Atay'ın da tespit ettiği gibi, "Hz. Peygamber'in insan olması itibariyle iki cephesi vardır: Biri Allah'a karşı durumunu bildirir, diğeri insanlara karşı vazifesini tayin eder. Allah'la olan münasebeti, O'nun elçisi olmak dolayısıyla aldığı emaneti yerine ulaştırmaktır. Allah'ın elçisi olması ve yapacağı vazifeleri öğrenmesi, Allah'tan vahiy almasına bağlıdır."⁵¹ Peygamberler aldıkları vahiyleri, onlara hiçbir şey eklemeyen ve ondan hiçbir şey gizlemeyen aldığı gibi insanlara tebliğ eder. Allah'ın resûllerine yüklenen ikinci görev, vahyin tebliği sırasında onun anlaşılmayan, açıklamaya ve tefsire muhtaç kısımlarını açıklamaktır. Bu görev, beyan⁵² olarak tanımlanır.

Peygamberler, Allah'tan vahiy alırken insan olarak alırlar, başka bir mahiyete veya varlığa dönüşmezler. Onlar her istediği zaman vahiy alamazlar. Peygamberin vahiy alması, onu insanüstü bir güce veya gaybî bilgiye sahip kılmaz. Onlar Allah'ın bildirdiğinden başka gayptan hiçbir şey bilmezler.⁵³ Hz. Muhammed'e bildirilen gaybî bilgilerin tamamı Kur'an'dadır. Kur'an'ın dışında Hz. Muhammed'e bildirilmiş gizli bir bilgi söz konusu değildir. Ayrıca Kur'an'daki bütün bilgiler de gayptan verilen bilgiler değildir. Allah, istediği zaman onlara vahiy gönderir. Peygamberlik çalışarak, eğitimle elde edilen bir meslek değildir. Peygamberleri Allah'ın kendisi seçer.⁵⁴ Kendi çabasıyla elde etmediği için, istediği zaman Allah'tan vahiy alamazlar.⁵⁵

Allah, vahiy göndermekle, perde arkasından ve bir melek vasıtasıyla olmak üzere üç şekilde konuştuğunu, yani iletişim kurduğunu söyler.⁵⁶ Daha önceki peygamberlere gelen vahiyler ve Hz. Muhammed'e indirilen Kur'an, Cibril adlı melek vasıtasıyla inmiştir. Hz. Muhammed, kendisine gelen vahyi ezberlemiş, kâtiplerine yazdırmış ve kitap (metin) haline getirmiştir. Kur'an'a insan sözü karışmamış ve indiği şekliyle korunmuş ve günümüze kadar gelmiştir. Peygamberlerin vahiy alış şekillerinde bir değişiklik olmamıştır.⁵⁷ Bütün peygamberlere Allah'ın vahyini aynı melek getirmiştir.⁵⁸

⁴⁶ Fâtır, 35/24; Fussilet, 41/4; İsrâ, 17/105; Furkân, 25/56.

⁴⁷ Resûl: Nisâ, 4/59, 115, 170; Mâide, 5/41, 68; A'râf, 7/158; Enfâl, 8/1, 27, 41; Tevbe, 9/128.

⁴⁸ Nebî: Ahzâb, 33/32, 38, 45, 50, 53, 56, 59; Hucurât, 49/2; Mümtehine, 60/12; Talâk, 65/1; Tahrîm, 66/1, 9.

⁴⁹ Şuarâ, 26/51; Zuhrûf, 43/80.

⁵⁰ Alak, 96/1-4; Müzzemmil, 73/1-5; Müddessir, 74/1-5; İbrâhîm, 14/10-11; Kehf, 18/111.

⁵¹ Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 107.

⁵² Nahl, 16/44, 46.

⁵³ Cin, 72/27.

⁵⁴ Kasas, 28/86.

⁵⁵ Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 111-112.

⁵⁶ Şûrâ, 42/51.

⁵⁷ Nisâ, 4/163.

⁵⁸ Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 109.

Vahiy almak ve onu insanlara eksiksiz aktarmak, bütün peygamberlerin asıl görevidir. Onların vahiy ve içeriğini kabul etmeyenlerden hesap sormak gibi bir yetkileri yoktur.⁵⁹ Çünkü onların tebliğ görevini kabul etmemesi, Allah'ın elçiliğini yerine getirmemesi anlamına gelir.⁶⁰ Bu sebeple peygamberler, bu görevi yerine getirirken elçi olduklarını unutmazlar. Aksi takdirde Allah'ın yetkisini paylaşma gibi bir durum söz konusu olur. Allah, peygamberlere kendi adına hareket edecek ve tasarrufta bulunacak şekilde bir vekâlet yetkisi vermemiştir. Hz. Muhammed bu konuda birkaç kere uyarılmıştır.⁶¹ Peygamberler, ne Allah'ın vekili ne de bekçisidir. Onlar Allah'ın vahyini insanlara ulaştırır⁶² ve açıklayan bir elçidir.⁶³ İnsanlar, bu vahiyleri kabul edip etmemesine göre, mükâfat ve cezayı hak edecektir. Bu sebeple Peygamberler hem uyarıcı hem de müjdeciler olarak nitelenmiştir.⁶⁴ İnsanlar, Allah'ın elçisine ve onun Allah'tan getirdikleri konusunda itaat etmekle⁶⁵ yükümlüdür. Elçiye itaatten maksat, vahiy gönderen Allah'a itaattir.⁶⁶

Peygamberler, Allah'ın vekili, vasisi veya şeriki değildir. Onlar, Allah'ın indirdiği haram ve helallerin dışında haram ve helal koymak gibi tasarrufta bulunamaz.⁶⁷ Peygamberler, Allah'ın vahyini eksiksiz ve değiştirmeden insanlara duyurmakla görevlidir, bir zorba değildir. Onlar da, tıpkı insanlar gibi işlediklerinden sorumludur ve hesap vereceklerdir. Allah'ın insanlara peygamber göndermesi, onlardaki akli yetersizlik değil, ahlakî yetersizlik ve irade zayıflığıdır. Peygamber, şeriatlar getirerek insanların müşterek değerler etrafında birleşmesini sağlar. Onlar tek bir din, birbirinden farklı şeriatlar getirmiştir. İnsanların peygamber olduğunu iddia eden kişilerden mucize beklemesine karşılık her peygamber bir veya birkaç mucize göstermiştir. Bu mucizelerin, o dönemin insanlarını, aynısını göstermekte aciz bırakması ve bilinen tabiat kanunlarıyla izah edilemeyecek türden olması gerekir.

c. AHİRET İNANCI

Allah, dünya hayatını ve şeref sahibi insanı boşuna yaratmamıştır. Her şey, yaratılışına uygun olarak bir düzen ve intizam içerisinde hareket eder. Akıl sahibi insanın yaratılışında pek çok amaç bulunmaktadır. İnsan, iyi ve kötüyü, güzel ve çirkini, faydalı ve zararlıyı ayırabilecek akıl yetisiyle donatılmıştır. Onun özgür iradeye sahip olması, sorumlu olmasını ve denemeye tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır. Ahiret hayatı, Allah'ın adaleti ve insanın dünyadaki imtihanının bir gereğidir. Kur'an, sürekli olarak "insanın imanı ve küfrü, salih ameli ve günahına Cennet ve Cehennemle karşılık göreceğine vurgu yaparak"⁶⁸ insandan bu dünyada, Allah'ın emir ve yasaklarını dikkate alan, doğru ve dürüst, ahlaklı, adaletli ve merhametli bir hayat sürmesini istemiştir. Ancak insanlar, her zaman bu denemenin şuurunda bir hayat yaşamamış, kötülük, zulüm ve haksızlıkların öznesi veya nesnesi olmuştur. Ama insan kısa ömründe, yaptıklarının mükâfatını ve cezasını her zaman bu dünyada elde edememiştir.

İnsan akli ve vicdanî iyinin kötüye galip geleceği, iyilik yapanın mükâfata erişeceği, kötülük yapanın cezalandırılacağı bir günün varlığını gerekli görmektedir. Bu sebeple adalet ve iyiliğin bu dünyada olmazsa başka bir hayatta gerçekleşmesini arzulamaktadır. Öldükten sonra dirilmeye ve hesaba çekilme-

⁵⁹ Ra'd, 13/40; Nahl, 16/35, 82.

⁶⁰ Mâide, 5/67, 99.

⁶¹ En'âm, 6/107; Yûnus, 10/108; İsrâ, 17/54; Hûd, 11/86; Zümer, 39/41; Şûrâ, 42/48.

⁶² Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, Ankara 1992, s. 61.

⁶³ Nahl, 16/44, 64.

⁶⁴ Hûd, 11/2; Kehf, 18/56.

⁶⁵ Enfâl, 8/1, 20, 46; Mücadele, 58/13; Nûr, 24/54, 56; Teğâbûn, 64/12, Muhammed, 47/32; Âl-i İmrân, 3/32, 132; Mâide, 5/92; Nisâ, 4/59, 64.

⁶⁶ Bkz. Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, s. 84.

⁶⁷ Nahl, 16/115-116; Tahrîm, 66/1. Krş. Bakara, 2/173; Mâide, 5/4, 87; En'âm, 6/151; A'râf, 7/32, 33, 157.

⁶⁸ Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 246.

ye iman etmek, böyle bir zorunluluktan doğmaktadır.⁶⁹ Ahiret inancının iki temel unsurundan birisi ölenlerin kemikleri çürüyüp un-ufak olduktan sonra⁷⁰ diriltilmesi, ikincisi insanların hesaba çekileceğine inanması oluşturur. İkincisi insanların Allah'ın hakları, kendi üzerindeki hakları, bireylerin ve toplumun haklarına riayet veya ihlal türünden yapıp ettikleri her şeyin hesabını vermeyi içerir. Öldükten sonra dirilme ve hesaba çekilme, bu dünyaya anlam katmak, düzen, intizamı ve adaleti sağlamak için şarttır. Ahiret, insanların dünyada yaptıklarının sayılacağı ve ona göre karşılığını göreceği bir yer olacaktır. Bu dünyada Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyen müminler, kurtuluşa erecek; bunlara inanmayan, Allah'a ortak koşan ve onun emirlerini ve yasaklarını çiğneyen kâfir veya müşrikler, ahirette sahipsiz kalacak, ne dost, ne yardımcı ne de bir şefaathçi bulacaktır.⁷¹ Allah, şirk ve küfrün dışındaki günahlarla ilgili merhametiyle muamele edecektir. Affetme yetkisi, sadece Allah'a aittir. Kâfirlerin yaptıkları her şey boşa gitmiş olacaktır.⁷² İster mümin ister kâfir olsun, herkes bu dünyada Allah'a, inanlara, topluma ve canlılara karşı yaptığı küçük veya büyük iyilik veya kötülüklerin tamamıyla ilgili, şaşmaz bir adalete sahip Allah'ın huzurunda hesap verecektir.⁷³ Allah, hesap gününde mutlak adaletiyle hükmederek haklıyı haksızdan ayıracak, hiç kimseye zerre kadar haksızlık ve zulüm yapmayacaktır.⁷⁴ O, iyilik yapanlara iyiliklerinin karşılığını, kat kat fazlasıyla verecektir.⁷⁵ Kötülük yapanların cezası ise, günahı ve zulmü kadar olacak, zerre miktarı fazlası olmayacaktır.⁷⁶ Sonuçta iyilikleri ağır basanlar kurtulacak, kötülükleri ağır basanlar imtihanı kaybederek zarara uğrayacaktır. İyiliklere karşılık, Cennet'te mutlu ve güzel bir hayat yaşayacak, kötülüklerle karşı Cehennem'de acı ve şiddetli bir azaba duçar olacaktır.⁷⁷ Kur'an, Kıyamet ve hesap gününden sonra yaşanacakları, Cennet⁷⁸ ve içindeki nimetleri⁷⁹, Cehennem⁸⁰ ve azap⁸¹ çeşitlerini farklı ayetlerde edebî sanatlar kullanılarak betimlemektedir.⁸²

4. TARİHSEL İSLAM GERÇEĞİNİN AHLAKİ ÇERÇEVESİ

İslam öncesi Arap toplumunda her alanda olduğu gibi ahlak ve insanlar arası ilişkilerde de câhiliye kültürü, örf ve âdetleri belirleyici idi. Bireyin ahlakından bahsedilmezdi, onun yerine toplumun menfaatlerini korumaya yönelik eylemleri öne çıkarılırdı. Câhiliye edebiyatında ahlaka karşılık, daha çok “güzel ahlaklı olmak ve çirkinliklerden uzak durmak”⁸³ anlamında mürûet (mürüvvet), “iyi ve doğru olanı sağlayan zihinsel bir donanım/akıl”⁸⁴ anlamında “hilim” veya “kabile mensupları arasında dayanışmayı sağlayan ortak duygu”⁸⁵ anlamında “asabiyet” kullanılmıştır. İyi ahlak ve toplumsal erdemlerle ilgili mürüvvet, hilim ve asabiyetin yanı sıra şecaat, kerem, cûd, vefa ve benzeri kavramların öne çıkarılması ev-

⁶⁹ Krş. Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 17.

⁷⁰ Bu konuda pek çok ayet bulunmaktadır. Örneğin bkz. Yâsîn, 36/77-79; Ahkâf, 46/33; Rum, 30/25; Enbiya, 21/104; İsrâ, 17/49-51; Ra'd, 13/2, 3, 4; Mü'min, 40/57; Nâziât, 79/27-28; Hac, 22/5-7; Zuhrûf, 43/11; A'râf, 7/57; Fâtır, 35/9.

⁷¹ Bakara, 2/107; Ankebût, 29/22; Kehf, 18/26.

⁷² Bakara, 2/217; Âl-i İmrân, 3/22; Mâide, 5/53; A'râf, 7/14; Muhammed, 47/9.

⁷³ Krş. Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, s. 17.

⁷⁴ Mü'min, 40/16-17; Yâsîn, 36/54; Kehf, 18/49; Fussilet, 41/46; Nisâ, 4/40, 124.

⁷⁵ Neml, 27/89; En'âm, 6/160; Bakara, 2/261; Tin, 95/6; İnşikâk, 84/25.

⁷⁶ Yâsîn, 36/54; Zümer, 39/51, 70.

⁷⁷ A'râf, 7/8-9; Mü'minûn, 23/102-103.

⁷⁸ Mü'minûn, 23/11; Mü'min, 40/8; Furkân, 25/15; Sa'd, 38/50; Fâtır, 35/33.

⁷⁹ Vâkıa, 56/35; Nebe, 78/33; Saffât, 37/48; Rahmân, 55/56; Âl-i İmrân, 3/15; Gâşiye, 88/14; Duhân, 44/51

⁸⁰ Bazı örnek ayetler: Vâkıa, 56/94; Meâric, 70/15; Müddesir, 74/26, 29, 30; Hümeze, 104/4, 6, 7.

⁸¹ Bkz. Hac, 22/19-22; İbrâhîm, 14/49-50; Duhân, 44/43-44; Saffât, 37/62-68; Nisâ, 4/56; Tâhâ, 20/127; Tevbe, 9/81; Secde, 32/20; Tûr, 52/14; Yâsîn, 36/48, 52; Zâriyât, 51/14; Yûnus, 10/50; Ankebût, 29/53; Kehf, 18/35; Fussilet, 41/50.

⁸² Kur'an'da Cennet ve Cehennem ile ilgili geniş bilgi için bkz. Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, 128-132.

⁸³ Mustafa Çağrıncı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, KURAMER Yay., İstanbul 2017, s. 81.

⁸⁴ Çağrıncı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, s. 98.

⁸⁵ Mustafa Çağrıncı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 3. Basım, Dem Yay., İstanbul 2016, s. 19.

rensel bir ahlak anlayışı sunmakta yetersizdi. Çünkü tevhid inancına şirkin bulaştığı, Ahiret inancının ve hesaba çekilmenin inkâr edildiği bir dünya görüşünde, hayatta en iyi şey “bütün varlığıyla hayatın zevklerini yaşamak” idi.⁸⁶ Çağrıcı, İslam öncesi Arap toplumlarının ahlakını dönemin edebiyatından hareketle şu şekilde tasvir etmektedir:

“Câhiliye döneminin bütün ahlâkî faziletlerinin arkasında kişinin veya kabilenin gururunu (fâhr), şeref (mecc), öfke (gazap), kavmiyet (hamiyye) duygularını tatmin etme, asâlet, cömertlik ve yiğitlikle şöhret kazanma, saygı görme, insanlarda hem korku hem de hayranlık duygusu uyandırma arzusu yatmaktaydı. Esasen bu dönemin, fert ve kabile gururu, kibir ve serkeşlik nitelikleri dolayısıyla câhiliye diye anıldığı Amr b. Külsûm’un *Muaallağa*’sından açıkça anlaşılmalıdır”⁸⁷

İslam, câhiliye dönemi kavramlarını ıslah ederek ve yeni kavramlar üreterek, “ahlakî bakımdan iyi ve adaletli bir toplum yaratmak”⁸⁸ istedi. Bu amaçla câhiliye toplumunun dünyevî ve kabilevî ahlak anlayışını tersine çevirerek, iradî ve erdemli davranışlara dayanan kişisel ahlakî inşa etti. Hamiyet, kavmiyetçilik, zulüm, cehil, şirk, dünyevileşme, kibir, gurur ve öfkeyi ahlak dışı meziyetler olarak ilan etti. İslamî kimliğinin mütemmim bir cüzü olan ahlak, insanın Allah’la, bireylerle, toplumla ve çevresiyle ilişkilerinde onun iyi veya kötü olarak nitelenmesini sağlayan iradî tutum, hal, tavır ve davranışlarının tamamını içeren” bir bilgi ve uygulama alanına dönüştü.⁸⁹ “İslam’ın insana sunmuş olduğu hayat tarzını ve onu inşa eden düşünce dünyasını”⁹⁰ anlatmak için İslam ahlakı; evrensel ahlakî değerleri en kapsamlı şekilde içeren bir kitap olması dolayısıyla, Kur’an ahlakı olarak da isimlendirildi. Hatta Hz. Muhammed’in örnek ahlakı bu terimle tanımlandı. Çünkü o, Kur’an’ın ahlak anlayışını tebliğ etmekle yetinmedi, aynı zamanda onu en güzel şekilde uygulayarak örnek olmaya çalıştı⁹¹.

Kur’an, ahlakın çeşitli konularını sistematik olarak inceleyen bir kitap değildir. Ama eksiksiz bir ahlak sistemi oluşturmaya yarayacak düzeyde nazarî ve amelî değerler içerir.⁹² Bu kavramsal çerçeve, ahlakın yanı sıra hukuk, siyaset ve iktisadî alanları da ilgilendirmektedir. Bunların başında ma’ruf, münker, iman, İslam, ihsan, iyilik (hasene), salih amel, taat, adalet, hikmet, iffet, şecaat, hayâ, doğruluk, infak, niyet, ihlâs, takva, ölçülülük, merhamet, yumuşak huyluluk, güvenilirlik, cömertlik, sabır ve benzeri kavramlar gelmektedir.⁹³ Bu durum İslam’da ahlakın diğer alanlarla ne kadar yakın bir ilişkisi olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca Kur’an, kimi ayetlerde bu kavramlardan bir kısmını ve bunlara ilâveten “takva, hilm, ma’rûf ve hasene” gibi diğer bazı kavramları doğrudan ahlakî anlamda kullanmıştır.⁹⁴

Kur’an, kavramsal çerçevenin dışında pek çok iyi ve kötü ahlakî davranışa ayrı ayrı ayetlerde veya tek bir surenin içerisinde topluca yer vermektedir. Draz, ahlak çalışmasında İslam’ın ahlak çerçevesini sırf ayetlerden hareketle açıkça ortaya koymaktadır. O, ahlakî davranışlarla (amelî ahlak) ile ilgili bütün ayetleri, emirler yasaklar ve mubahlar şeklinde *ferdî ahlak*; anne-babaya karşı ödevler, eşlerin birbirine karşı ödevleri, yakınlarla karşı ödevler ve miras şeklinde *aile ahlak*; yasaklar, emirler ve nezaket kurallarından oluşan *sosyal ahlak*; devlet başkanı ile halkın ilişkilerini, halkın ödevleri ve dış ilişkiler adı altında *devlet ahlakı* ve Allah’a karşı ödevlerde oluşan *dinî ahlak* şeklinde oldukça kapsamlı şekilde tasnif

⁸⁶ Çağrıcı, “Ahlak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. 2, s. 1.

⁸⁷ Çağrıcı, “Ahlak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c.2, s. 1.

⁸⁸ Fazlur Rahman, *İslam*, (Çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ), Fakülteler Matbaası, İstanbul 1981, s. 106.

⁸⁹ Krş. Çağrıcı, “Ahlak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. 2, s. 1.

⁹⁰ Recep Kılıç, *Temel Konular Güncel Yorumlar*, (ed. Muhammed Şevki Aydın- Ahmet Hadi Adanalı), 2. Baskı, DİB Yay., Ankara 2015, s. 29.

⁹¹ Hac, 22/78; Kalem, 68/4.

⁹² Çağrıcı, “Ahlak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. 2, s. 1.

⁹³ Bu değerlerin beşeri ilişkilerdeki önemi için bkz. Recep Kılıç, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlak*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 47-78.

⁹⁴ Kur’an’da hangi anlamlarda kullanıldığı konusunda geniş bilgi için bkz. Çağrıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, s. 37-71.

etmiştir.⁹⁵ Biz burada, İsrâ Suresi'nin 22-28. ayetlerde zikredilen iyi ve kötü ahlakî emirleri ve yasakları topluca zikretmekle yetineceğiz:

Allah'tan başka ilah tanımamak; yalnızca Allah'a ibadet etmek; ana-babaya iyilik etmek ve güzel davranmak; akrabaya, yoksula, yolda kalmışlara haklarını vermek; malı gereksiz yere saçıp savurmamak; Yoksullara, yardım isteyenlere yardım etmek, buna gücü yoksa gönül okşayıcı, rahatlatıcı sözler söylemek; ne cimri ne eli sıkı olmak; israf etmemek, saçıp savurmamak; açlık korkusuyla ve geçim endişesiyle çocukları öldürmemek; zinaya yaklaşmamak; sebepsiz olarak Allah'ın muhterem kıldığı cana kıymamak; rüşdüne erinceye kadar yetimlerin mallarına sahip çıkmak, onlardan hakkı olmayanı almamak; verilen sözü yerine getirmek; doğru ölçmek ve doğru tartmak; hakkında bilgi olmayan bilinmeyen konuların peşine düşmemek ve yeryüzünde gurur ve kibirle yürümek.⁹⁶

Ahlak; inanç, ibadet, sosyal ve hukukî alanlarla iç içedir. Şöyle ki, Kur'an'da ibadet kavramı "kulluk" manasına gelmektedir. Bu kulluk, vakitleri, mekânları ve şekilleri belirlenmiş türden ibadetlere hasredilmez. Bu ibadetler, amaca yönelik ahlâkî değerler değil kulluğun gerçekleştirilmesi sürecinde araçsal değerlerdir.⁹⁷ İbadetlerin kişiselliği ve vicdaniliği kadar, toplumsallığı da önemlidir.⁹⁸ En üstün iyi (taat) olarak Allah'a iman etmek ve O'na şükretmek ahlâkî bir davranıştır. Ayrıca siyasî, hukukî, iktisadî, hukukî ve askerî alanlarda Allah'ın iradesine uygun hal, tutum, tavır ve bütün güzel ve doğru ahlakî davranışlar (salih amel) da ibadet çerçevesine girer. Bu dünyada yaşayışını bir imtihan olarak gören bir insan, anlamlı bir varoluş bilinciyle eylemde bulunacak ve ahlakî bir hayat yaşamaya çalışacaktır. Ahlaklı bir hayat için, insanın iradesiyle iyiyi, güzeli ve faydalıyı seçmesi gerekir. İnsanlar, iradesini doğru kullanarak kendi iradesiyle dünyada insan onuruna yakışır bir hayat yaşar ve etrafında olup bitenlere sessiz kalmayarak hep ıslah edici (ıslah) ve iyiliği yaygınlaştırıcı (ihسان) bir rol oynar. Bazen de kendi iradesiyle kendi onurunun aşağılanmasına sebep olacak, yeryüzünde bozguncu (ifsad) ve tahrip edici bir hayat sürer. İslam'da ahlak, sadece bireysel bir davranış olarak görülmez.⁹⁹ İslam ahlakı, insanın kendisine tapması (egoizm ve bencillik), elinin ürünlerine tapması (putlar, batıl inanışlar, vb) ve insanın kendi değerini düşüren her çeşit tavırdan uzak durması (ateizm, zulüm vb)¹⁰⁰ gibi tapınma türlerini kaldırmayı hedefler.

Kur'an insan tabiatına ve sağduyusuna güvenir. Çünkü bazı kimseler kötülük yapmayı uygun görseler bile, bütün insanlar hiç bir zaman kötülükte oybirliği ve işbirliği yapmaz.¹⁰¹ Bu sebeple insana "inanıp inanmama"¹⁰² özgürlüğü verilmiştir. Aynı zamanda iyi ve kötü davranışlarda bulunma özgürlüğüne¹⁰³ karşılık sorumlu tutulmuştur. Ahlakî davranışlar, kişinin iradesi ve tercihi ile oluşmakla beraber onun olumlu ve olumsuz davranışları üzerinde Şeytan'ın, toplumsal ve kültürel çevrenin de etkisi vardır.¹⁰⁴

Kur'an'da ahlak ile inanç arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Şöyle ki, İslam ahlakı, İslam inancının temelini oluşturan tevhid üzerine kurulmuştur. "İnsanın manevî hayatını, bireysel ve sosyal davranışlarını gözetip kollayan bir ve yüce Allah inancı" hem tevhidin hem de ahlakın özünü oluşturur. Bir

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, (Çev. Emrullah Yüksel ve Ünver Günay), İz Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 371-429.

⁹⁶ İsrâ, 17/22-28.

⁹⁷ Ankebût, 29/45.

⁹⁸ Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 381.

⁹⁹ Krş. Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 381.

¹⁰⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, (Çev. Cemal Aydın), TDV Yay., Ankara 1996, s. 125.

¹⁰¹ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 131. Bkz. Âl-i İmrân, 3/110; Asr, 103/3.

¹⁰² Teğâbün, 64/2.

¹⁰³ Rûm, 30/41-45; Fussilet, 41/46.

¹⁰⁴ Bakara, 2/268, A'râf, 7/27, 200; Nisâ, 4/140, 97.

başka açıdan bakıldığında, ahlak, inancın bir parçasıdır. Çünkü “tekebbür, hudû’, ihlâs, tevekkül, hayâ, muhabbet, şükür, kibirlenmeyi terk etmek (istikbar) ve Allah korkusu ve saygısı (mehafatullah) gibi kalbî hasletler imanın hasletleri arasında sayılmıştır. İslam ahlakının nitelikleri ile yüce Allah’ın sıfatları arasında da sıkı bir ilişki kurulmuştur. Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmak övülmüştür. Allah, âlemlerin Rabbidir ve onlara eşit muamele yapmaktadır. Mal, mülk, zenginlik, makam, mevki ve rütbe gibi kazanımlar, gelip geçici şeyler olup, insanlar arasında bir üstünlük ölçüsü değildir. Aksine İslam, “bireyin üstünlüğünün ancak istisnasız herkesin ulaşabileceği ahlâkî değere bağlı”¹⁰⁵ kılmıştır.¹⁰⁶ İslam ahlakı, bütün insanlar için aynı değerlere uymayı önerir. Belli sınıfların uyacağı veya diğerlerinin uymayacağı bir seçkinler ahlakı önermez.

Rengi, teni ve cinsiyeti ne olursa olsun bütün insanlar Allah’ın nazarında eşittir. Akıllı ve yaratılışındaki kabiliyeti, onun emaneti yüklenmesini gerektirmiş ve buna binaen emaneti üslenmiştir.¹⁰⁷ Allah’ın insanla olan münasebeti, ilim, tedbir, yaratma ve rahmet sıfatlarıyla sürmektedir. Dünya hayatı ile ilgili koyduğu emir ve yasaklar, ceza-i müeyyideler, ahiret inancı ile desteklenmiştir. Çünkü Allah, her insanın küçük-büyük iyi ve kötü bütün davranışlarından hesaba çekileceğini; iyilikleri karşılığında ödüllendirileceği ve kötülüklerine karşılık cezalandırılacağını bildirmiştir. Zerre kadar zulmetmeyen ve insanlar arasında adaletiyle hükmedecek¹⁰⁸ olan “din/hesap gününün sahibi”¹⁰⁹ ve “hesap gününün Rabbi” Allah’tır. Allah’ın inancı, insan için bu dünyada önemli bir kontrol mekanizması oluşturur. Örneğin Allah, insanın hareket ve sözlerinden gizli ve açık olanı bilir.¹¹⁰ İnsan nerede olursa olsun, Allah bu geniş ve sonsuz ilmi ile onunla¹¹¹ beraberdir. Yaratıklarından gafil değildir.¹¹² Onların işlediklerinden en küçük bir zerre bile Allah’a gizli kalmaz.¹¹³ İnsan, bu dünyada merhamet¹¹⁴ ve adalet¹¹⁵ sahibi Allah’ın her şeyi bildiğini ve bir gün onun huzurunda yaptıklarının hesabını vereceği şuuruyla hareket eder. Dolayısıyla İslam ahlak anlayışının temelinde Allah sevgisi ve saygısına bağlı tevhid inancı bulunmaktadır.¹¹⁶

Hız. Muhammed, İslâm’da ahlakın değerini ve mertebesini ibadet derecesine yükseltmiştir. O, gönderiliş amacını ahlak davasını tamamlamak ve başarıya ulaştırmak olarak belirtmiştir. Hız. Muhammed, güzel ahlakı, ibadet olarak tanımlamış ve ahlakî erdemleri imandan bir parça olarak görmüştür. İnsan bunlar sayesinde Allah’ın sevabını ve rızasını kazanır. Kur’an, kötü ahlakî davranışların insanın şeref ve haysiyetine zarar verdiğini ve bunların sahiplerinin Allah’ın öfkesini ve azabını hak edeceklerini¹¹⁷ bildirir.¹¹⁸ Ahlakın hukukla olan ilişkisi İslam’ın hukukî çerçevesinde incelenecektir.

5. TARİHSEL İSLAM GERÇEĞİNİN İBADET ÇERÇEVESİ

İslam’ın tarihsel gerçekliği, “vakti, mekânı ve şekli belirlenmiş” kendine özgü ibadetler, salih ameller, iyilikler (taat) ve toplumsal değerlerle güçlendirilmiştir. Medenî ve toplumsal ilişkiler (muamelat), İs-

¹⁰⁵ Hucurât, 49/13.

¹⁰⁶ Hamidullah, *İslâm’a Giriş*, s. 125.

¹⁰⁷ Ahzâb, 33/72.

¹⁰⁸ Secde, 32/25; Hac, 22/17.

¹⁰⁹ Fâtiha, 1/3.

¹¹⁰ Tâhâ, 20/110; Kasas, 28/69; Bakara, 2/220.

¹¹¹ Hadid, 57/4; Mücâdele, 58/7; Zuhûf, 43/80; Kâf, 50/16-18.

¹¹² Mü’minûn, 23/17, Hûd, 11/123; Neml, 27/93.

¹¹³ Yâsîn, 36/6; Sebe, 34/3; Zilzâl, 99/7-8.

¹¹⁴ Bakara, 2/29; Furkân, 25/2; Lokmân, 31/10-11; Mü’minûn, 23/12.

¹¹⁵ Yûnus, 10/3; Ra’d, 13/2.

¹¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Tavî et-Tancî, “Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri II”, *Türk Yurdu*, 1959, sayı: 4, s. 11-12.

¹¹⁷ Nahl, 16/29, Zümer, 39/ 60,72; Mü’minûn, 23/35,75.

¹¹⁸ Bkz. Muhammed b. Tavî et-Tancî, “Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri”, *Türk Yurdu*, 2 (1959), s. 9-10.

lam'ın beş maksadını da ilgilendirmektedir. Düzenli ve şekli ibadetler, tarihsel İslam gerçeğinin oluşmasında önemli bir yere sahiptir.

İbadet, sözlükte “boyun eğme, kulluk, tapınma, alçak gönüllü olma, itaat ” gibi anlamlara gelir. Dinî bir terim olarak, ibadet “vakti ve mekânı belirli, nasıl yapılacağı tarif edilmiş” namaz, oruç, hac, zekât, kurban ve benzerleri için kullanılır. Kur'an'da ibadet, “Allah'a imandan O'nun iradesine uygun her türlü ahlakî doğru davranışa (salih amel) kadar bütün iradî eylemleri”¹¹⁹ içine alacak geniş bir anlama sahiptir. İslam, kulluğu, Arap toplumundaki “mevla-abd /efendi-köle” geleneğindeki ilişkinin yerine, Allah ile özgür irade sahibi insanlar arasındaki ahlak temelli bir ilişkiyi getirmiştir. İbadet ve kulluk, İslam'ın tevhid inancının bir sonucudur. Allah'ın varlığına ve birliğine inanan, onun verdiği nimetler karşısında nasıl davranması gerektiğini de düşünmek durumundadır. Dolayısıyla ibadet kavramı, yükümlü olan kişilerin “Allah'a duyulan sevgi ve saygının sonucu olarak Allah'ın rızasına uygun ve iradeye dayalı bütün davranışlarını içine alır. Buna göre tamamen dinî olan görevler yanında, kişilerin Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için yaptığı her fiil, niyet, düşünüş ve söz ibadet olarak nitelendirilir. Bu amaçla fert ve toplum yararına gerçekleştirilen her olumlu davranış dinî ve manevî bir anlam kazanır ve ibadet sayılır. Allah'ın emirlerine itaat edip yasaklarından kaçınmak da ibadettir.”¹²⁰

Kulların hukukî, siyasî, iktisadî, ahlakî, toplumsal eylemleri ve şekli ibadetlerin tamamı, ibadet kavramına dâhildir. İnsan, Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak onun rızasını kazanmak için yaratılmıştır. İslam'ın bireysel amacı, ahlaklı, iyilikte yarışan, salih amel işleyen, çirkinliklerden kaçınan, şekli ibadetlerini yerine getiren özgür bireylerin sayısını artırmaktır. Toplumsal amacı ise, iyiliklerin, hak ve hakkaniyetin, adalet ve merhametin hâkim olduğu bir toplum kurmaktır. Şekli ibadetler, bu amaçların gerçekleştirilmesine hizmet ettiği ölçüde makbuldür. Dolayısıyla ibadetleri kapsayan ameli boyut, akıl sahibi insanları mutlu ve huzurlu yapmak için gönderilmiştir. İnsanlar, din için değildir. Allah'ın kimse-nin ibadetine ihtiyacı yoktur. Namaz, oruç, hac ve zekât gibi şekli ve düzenli ibadetlerin her birinde, “dinin kişiselliği ve vicdanılığı kadar, toplumsallık da içkindir. Öte yandan, genel olarak bilindiğinin aksine, ibadetlerin özü biçimlerinde değil,¹²¹ bireysel ve toplumsal boyutlarıyla, insanın kendisine yabancılaşmasını ve toplumdaki kopmasını (anomi) önleme amacıyla gizlidir. Nitekim tarih içerisinde ibadet biçimleri toplumdaki topluma değişiklik¹²² gösterebilmiştir.”¹²³

Kur'an, ibadetlerin kimlere nasıl ve ne şekilde yapılacağı konusunda önemli bilgiler vermiştir. İslam'ın ibadet hayatı ve sistematiği, verilen bu bilgilerden ve Hz. Muhammed'in uygulamalarından oluşmaktadır. İslam'da ibadet için temel bazı esaslar belirlenmiştir. İbadet, samimi ve içtenlikle sırf Allah için ve onun rızasını kazanmak için yapılır. İbadetlerden haz duymak ve onlara gönüllü katılım önemlidir. Zor ve cebir altında yapılan ibadetlerin, yapana da yaptırana da yararı yoktur. İbadetlerde kolaylık ve kolaylaştırıcılık esastır. İbadetler insanları zora sokmak, hayatlarını çekilmez hale getirmek için değil hayatı anlamlandırmak ve kolaylaştırmak için emredilmiştir.¹²⁴ Aynı zamanda ibadetlerde devamlılık¹²⁵ ve toplumsal faydanın temini esastır. Örneğin zekât, karşılık beklenmeksizin bir insanın başka insanların ve toplumun yararına bir fedakârlıktır. Çünkü İslam, insanların mutluluğunu sağlamaya çalışır. Dolayısıyla malî bir ibadet olan zekât, toplumda mal ve servetin bir elde toplanmasını önleme, geniş tabana

¹¹⁹ Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 351.

¹²⁰ Ahmet Yaman, “İbadet”, *İslâm İbadet Esasları*, (ed. Ahmet Yaman), Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2010, s. 4.

¹²¹ Bakara, 2/177-215.

¹²² Hac, 22/67.

¹²³ Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 351.

¹²⁴ Tâhâ, 20/2-3; Mâide, 5/6; Hac, 22/ 77-78.

¹²⁵ Geniş bilgi için bkz. Yaman, “İbadet”, *İslâm İbadet Esasları*, s. 6-8.

yayılmasını sağlama ve insanların onuruna yakışır bir hayat sürmesine toplumsal ve ekonomik bir katkıdır.

Salât adı altında namaz, oruç, zekât ve hac gibi düzenli ve şekli ibadetlere büyük önem veren Kur'an, bunların daha önceki peygamberlerin şeriatlarında de bulunduğunu ve onların ümmetlerine de farz kılındığını haber vermektedir. Kur'an düzenli ibadetler arasında, özellikle namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerine oldukça önemli bir yer verir. Allah, bu ibadetler yoluyla, "Allah ile insan arasındaki manevî-ahlakî bağı muhafaza eder; insanın Allah'a olan sevgisini diri tutarak insanı kötülüklerden uzaklaştırır ve sonuç olarak, onun fitratına (temiz doğasına, vicdanına ve sağduyusuna) ters düşmesinin önünü alır. Bu ibadetler farzdır (zorunludur), yani Allah insanlardan bu ibadetleri kendi iradeleriyle özgürce yerine getirmelerini istemiştir. Allah, yapılan bu ibadetlerden bir şey kazanmaz, bunlara ihtiyacı olan insanın kendisidir. Nitekim ritüeller, önemlerini insan açısından işlevselliklerinden almaktadırlar. Yani bu şekli ibadetler, kişinin ıslah çizgisinde kalmasına katkısı nispetinde anlamlı ve önemlidir. Bu katkı sıfır noktasına indiği andan itibaren bu önem de ortadan kalkar.¹²⁶ Islah çizgisinde ritüellerin rolü ne ise, ifsad çizgisinde de küçük günahların rolü odur. Dolayısıyla bu ibadetleri 'borç ödeme' mantığı ile yerine getirmek ibadetlerin konuluş gayelerine terstir."¹²⁷

Namaz, hicretten bir buçuk yıl önce; zekât hicretten sonraki ilk yıllarda; hac hicretin 5. yılı veya sonrasında; oruç ise hicretin ikinci yılında farz kılınmıştır. Bu tarihlerden itibaren bu ibadetler kurumsallaşmış ve yerine getirilmiştir. Kâbe yönüne yönelerek kılınması istenen beş vakit namaz ibadeti, topluca mescitlerde veya bireysel olarak evlerde kılınıyordu. Kur'an, pek çok ayette farz bir ibadet olarak namaz ve zekâtı birlikte zikretmekte¹²⁸ ve bu iki ibadetin daha önce farklı şekillerde uygulamasından¹²⁹ haber vermektedir. Ancak Kur'an'da, herkese vacip kılınan namazın¹³⁰ vakitlerinin sabah, öğle ve yatsı namazlarına¹³¹ doğrudan, ikindi ve akşam namazlarına dolaylı işaretler bulunmaktadır.¹³² Namaz'a ön hazırlık için maddî ve manevî pisliklerden temizlenme yolları olarak gusül, abdest ve su bulunmadığı durumlarda teyemmüm edilmesi istenmektedir. Abdestin nasıl alınacağı tarif edilmektedir.¹³³ Namazda kibleye (Kâbe) yönelmekten,¹³⁴ Cuma namazından¹³⁵ ve kimlerin cenaze namazının kılınmayacağından,¹³⁶ savaşta ve zorluk halinde namazların kısaltılmasından ve iki rekâtın nasıl kılınacağından¹³⁷ bahsedilmektedir. Kur'an beş vakit namazın nasıl kılınacağını ayrı ayrı tarif etmez. Ancak bazı ayetlerde ve zor durumlarda namazın nasıl kılınacağını bildiren ayette namazın kıyam,¹³⁸ kıraat,¹³⁹ rükû,¹⁴⁰ sücud¹⁴¹ ve oturma¹⁴² gibi rükünleri zikredilir. Kur'an, orucun farz bir ibadet olduğundan, daha öncekilere olduğu

¹²⁶ Mâûn, 107/ 4-7

¹²⁷ Özsoy-Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 355.

¹²⁸ Meryem, 19/31, 54; İbrâhîm, 14/31; Enbiyâ, 21/73; Ahzâb, 33/1-6; Nûr, 24/37, 56; Bakara, 2/43, 110.

¹²⁹ Meryem, 19/54; Mâide, 5/12; Bakara, 2/83; Hac, 22/78.

¹³⁰ Nisâ, 4/103.

¹³¹ "Siz ey imana erişenler! Meşru şekilde sahip olduğunuz kimseler, içinizden henüz ergenlik çağına varmamış olanlar, günün şu üç vaktinde, sabah namazından önce, gün ortasında soyunup dinlenmeye çekildiğiniz zaman ve yatsı namazından sonra yanınıza girmeden önce sizden izin istesinler; bu üç vakit mahremiyetinizin korunması olabileceği vakitlerdir. Bu vakitlerin dışında birbirinizin yanına girip çıkmanızda sizin için de, onlar için de bir sakınca yoktur. Allah mesajlarını size işte böyle açıklamaktadır: Çünkü Allah doğru hüküm ve hikmetle buyuran mutlak ve sınırsız bilgi Sahibidir!" (28. Nur, 58)

¹³² Kâf, 50/39; Tâhâ, 20/130; İsrâ, 17/ 78; Hûd, 11/114; Rûm, 30/17-18; Bakara, 2/238-239; Nûr, 24/58.

¹³³ Nisâ, 4/43; Mâide, 5/6.

¹³⁴ Bakara, 2/115, 142-150.

¹³⁵ Cum'a, 62/9-10.

¹³⁶ Tevbe, 9/84.

¹³⁷ Nisâ, 4/101.

¹³⁸ Hac, 22/26.

¹³⁹ Müzzemmil, 73/20; İsrâ, 17/78.

¹⁴⁰ Bakara, 2/43; Mürselât, 77/48; Hacc, 22/26, 77; Âl-i İmrân, 3/43; Tevbe, 9/112.

¹⁴¹ Hacc, 22/26, 77; Âl-i İmrân, 3/43.

¹⁴² Nisâ, 4/103.

gibi Müslümanlara da sayılı günler olarak bir ay farz kılındığı, hasta ve yolcu olanların bu durumlarının sona ermesinden sonra tutabilecekleri, oruca dayanamayanların bir yoksulu doyurmaları veya yoksulu doyuracak kadar fidye vermeleri gerektiği ile oruca başlama ve orucu bozma zamanları yönünde bilgiler vermektedir.¹⁴³ Kur'an, hac ayları, haccın farziyeti, yapılış biçimi (menâsik), kesilecek kurban ve hac ile ilgili bazı helal ve haramlardan da bahseder.¹⁴⁴ Hac, Hz. Muhammed hayatta iken, Zilhicce ayının belirli günlerinde Mekke'de Beytullah (Kâbe)'ı ziyaret ve Mekke'nin doğusunda yer alan Arafat tepesinde vakfeye durmak olarak kurumsallaşmıştı.

Farz ibadetlerle ilgili Kur'an ayetlerinin kapalı ve anlaşılmayan yerlerini açıklama görevi (beyan) dolayısıyla, Hz. Muhammed onlarla ilgili düzenlemeler yapmış ve bu ibadetleri ashabıyla birlikte yerine getirmiştir. İlk İslam toplumu arasında, Kur'an'da açıkça belirtilen ve Hz. Muhammed tarafından uygulanan farz ibadetlerin biçiminde, ciddi ihtilaflar meydana gelmemiştir. İlk Müslümanlar, Hz. Muhammed'den nasıl gördüler ise o şekilde uygulayagelmıştır. Hz. Muhammed vefat ettiğinde, İslam'ın farz ibadetlerinden namaz, oruç, hac ve zekâtın nasıl ifa edilebileceğinde hiçbir şüphe kalmamıştı. Bu da İslam'ın tarihsel gerçekliğinin ibadet çerçevesinin vahyin kesilmesiyle birlikte kemale erdiğini açıkça göstermektedir. Buna rağmen, İslam âlimleri mâlî ibadetlerden zekâtın miktarı konusunda ihtiyaçlara binaen oranların yeniden belirlenebileceği içtihadında bulunmuştur.

6. TARİHSEL İSLAM GERÇEĞİNİN SİYASÎ ÇERÇEVESİ

Siyaset, yaygın bir tanıma göre, toplumu yönetme sanatıdır. Beşerî irade ve egemenliğe dayanan siyaset, "devlet aygıtı etrafında dönen bir sosyal örgütlenme sisteminde gerçekleşen bir faaliyet alanı olarak"¹⁴⁵ tanımlanmıştır. Siyaset, bireylerin ve onlardan oluşan toplumların hayatlarını düzenleme, kolaylaştırma, ihtiyaçlarını karşılama ve mutlu bir hayat sürmeleri konusundaki örgütlenmelerini ifade eder.

Cahiliye döneminde Arap kabileleri arasında kurumsal devlet geleneği ve hukuk sistemi olmadığından, toplumsal ve siyasî ilişkiler kabile dayanışması (asabiyyet) ve Arap kültürel değerleri ile yürütülüyordu. Kur'an, kabileciliğe son vererek bireyin özgürlüğü, liyakati ve uzmanlığına dayalı görev ve sorumluluk anlayışını getirdi.

İslam, siyasetin dayanacağı ahlakî ve hukukî değerleri ortaya koymuş, ancak siyasetin kurumsal boyutunun belirlenmesini insanlığın gelişimine ve toplumsal ihtiyaçların gerektirdiği örgütlenmelere bırakmıştır. Diğer yandan egemenliğin meşruiyetini ise toplumun icmasına dayandırmıştır. Çünkü toplumu yönetme sanatı olarak siyasetin nazariye ve uygulamaları, toplumsal ve kültürel değişime uygun olarak gelişmekte ve toplumsal meşruiyete dayalı kararlarla yürümekteydi. Bu yüzden İslam, kurumsal siyasetin sorunlarından devlet aygıtı, yönetim biçimi, onu yönetecek kişi ve aranacak şartların belirlenmesi konusunda gerekli düzenlemeler yapmamıştır. Bu alanın oluşturulmasında, toplumların kendi irade ve tercihlerini öne çıkarmıştır.

İslam'da siyasî, toplumsal, dinî, askerî, iktisadî ve diğer ilişkilerde egemenliğin, hükmetmenin, yetkili olmanın ve güç elde etmenin hukukî meşruluğu; sağlam, doğru ve belgeye dayalı kesin bilgiye sahip olmaya, hikmet ve adaletle hükmetmeye, bir iş veya meslekte liyakat ve yeterliliğe sahip olmaya dayanır. Bir konuda uzman olan, salahiyet ve ehliyet sahibi olanlar, o konuyla ilgili insanlar üzerinde yaptır-

¹⁴³ Bakara, 2/183-184, 187.

¹⁴⁴ Bakara, 2/158, 196-200, 203; Âl-i İmrân, 3/96; Hac, 22/27; Mâide, 5/1-2, 94-97.

¹⁴⁵ Mehmet Akıncı, "Türk Siyasal Düşüncesinin İnşasında Kutadgu Bilig'in Yeri: Kutadgu Bilig'de İktidar, Siyaset ve Toplum", *Türk İslam Siyasi Düşüncesi*, Eğitimci Kamu Sendikası Yay., Ankara 2016, s. 113.

rım gücüne sahip olabilir. Bu tür egemenlik, Allah vergisi değil kulların aklını kullanarak, eğitim yoluyla kabiliyetlerini ve duygularını geliştirerek elde edebilecekleri bir durumdur.

Kur'an'da yetki ve salahiyetli görülen sınıf "dinde derinleşenler/uzmanlaşanlar", "yetki sahipleri (ulü'l-emr)", "ilim sahipleri" ve "aklını kullananlar"dır. Onların elde ettiği salahiyet ve yetki, ilahî bir mevhibe değildir; iktisabîdir, yani çalışarak, tecrübeyle ve eğitimle elde edilir. Adalet, eşitlik, özgürlük ve barış gibi hukuk ve ahlakın esasını oluşturan değerler, din ve siyasetin korumayı amaçladığı ortak değerlerdir. Hz. Muhammed, Medine'ye hicretinden hemen sonra, oradaki Yahudilerle imzaladığı ve ilk anayasa olarak da nitelenen "Medine Vesikası"nda adalet, din ve vicdan özgürlüğünü, bir arada barış içinde yaşama ilkesini bu toplumsal sözleşmeyle koruma altına aldı. Bu sözleşmede ve Medine'deki ilk uygulamalarında Hz. Muhammed'in peygamber olma ayrıcalığı dışında siyasî liderlik gibi bir ayrıcalık talebi yoktu.¹⁴⁶ O, Medine'deki siyasî örgütlenmede her geçen gün güçlü bir konum elde etti. Mekke'nin fethinden sonraki gelişmeler ve uygulamalar dikkate alındığında, Hz. Muhammed'in "hem siyasî hem de dinî konularda, İslam toplumunun tartışmasız lideri olarak hareket ettiği"¹⁴⁷ söylenebilir. Hz. Muhammed, Medine merkezli kurumsallaşmaya başlayan bir devletin lideri konumunu elde ederek, nüfus sayımı yaptırmış, civar devletlerin krallarına mektuplar göndermiş, Arap kabileleriyle antlaşmalar imzalamış, onlardan beyat almış, idari görevlere atamalar yapmış, bazı görevleri üstlenecek vekiller tayin etmiş, ganimetlerden elde edilen gelirlerle devlete ait maliye oluşturmuş, adli teşkilatlanma, askeri teşkilatlanma, savaş ve seriyeler düzenlemiş, bunlara komutanlık yapmıştır.¹⁴⁸ Bunlar, kurumsallaşma süreci yaşayan yeni devletin ilk uygulamalarıdır. Hz. Muhammed, bu konularda vahiy bekleyerek bir siyaset belirlemedi. O, çoğunlukla toplumsal meşruiyeti dikkate alan siyasî çözümlere başvurdu.

İslam'da mutlak hâkimiyet, eşi benzeri, ortağı ve dengi olmayan; sonsuz ilim ve mutlak güç sahibi yüce ve kutsal varlık olan Allah'ındır.¹⁴⁹ Allah her şeyin yaratıcısı, düzenleyicisi ve devam ettiricisidir. O, her şeye gücü yetendir. O, tüm varlığı çepeçevre kuşatmıştır. Mutlak ve özgür irade sahibi Allah, âlemde egemenliği elinde tutar. Allah, insanlara mutlak değil sınırlı özgürlük ve tasarruf hakkı vermiş ve bu çerçevede sorumlu tutmuştur. İnsanın tasarrufta bulunma ve yapıp etmesi Allah'ın hâkimiyetinden bağımsızdır. Bu tasarruflar, insana aittir, ilahî kaynaklı bir yetkiye sahip değildir. Yalnız insanların, ahlakî, hukukî ve akli değerlere uymak şartıyla, hükmetme yetkisi vardır. İnsanlar, doğuştan hâkimiyet elde edemezler; ancak kendilerine ait bilgi ve hikmetle buna sahip olurlar.¹⁵⁰

İslam, bireysel dindarlık ve kişisel ahlakın söz konusu olduğu durumlarda siyasete daha az ilgi duyar. Fakat toplumsal düzenlemelerde egemenliğe, itaate ve beyate daha fazla vurgu yapar. Toplumun her bir bireyi, diğerini iyilik yapmaya yönlendirmek, iyilik ve hayırda yarışmak ve kötülükleri engellemekle sorumludur. İslam, hayırda yarışı benimsediği için, insanları siyasal ve toplumsal örgütlenmelerde yer almaya teşvik etmiştir.

İslam'ın temel kaynağı Kur'an, siyasetin mahiyeti, yönetim biçimi, egemenliğin nasıl elde edileceği ve yöneticide aranacak şartlar konusunda doğrudan ilkeler koymamıştır. Fakat her hangi bir yetkiyi üst-

¹⁴⁶ "Hz. Muhammed'in Medine siyasal sistemi içerisindeki konumu hakkında peygamber olarak kabul edilmiş olduğu gerçeği dışında, her hangi bir şey söylememektedir." (Watt, *Hz. Muhammed, Mekke'de*, s. 272).

¹⁴⁷ Watt, *Hz. Muhammed, Mekke'de*, s. 277.

¹⁴⁸ Hz. Muhammed'in bu tasarrufları hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), Yenişafak Gazetesi, Ankara 2003, s. 829-1030.

¹⁴⁹ İsrâ, 17/111; Furkân, 25/2. Hüküm ve hâkimiyet ile ilgili diğer ayetler için bkz. Bakara, 2/107; Âl-i İmrân, 3/189; Mâide, 5/17, 18, 40, 120; Nûr, 24/42; Zuhrûf, 43/85.

¹⁵⁰ Bülent Ünal, *İlk Devir İslâm Düşüncesinde Hâkimiyet Kavramı ve Tezahürleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1997, s. 218-219.

lenen kişinin, bireysel siyasette, toplumsal siyasette ve kurumsal siyasette uyması gereken değerleri belirlemiştir. Bunlar, sadece siyaseti ilgilendirmez, aynı zamanda toplumsal, iktisadî ve diğer alanları da ilgilendirir. Siyasetle ilişkilendirilebilecek ayetlerin muhtevası tahlil edildiğinde, Kur'an'da dikkat çekilen değerlerin doğrudan ahlak ve hukukla ilgili değerler olduğu görülecektir. Başka bir deyişle Kur'an, inanç, ibadet ve ahlak konularına doğrudan ve ayrıntılarıyla yer verirken siyasî konularda adalet, meşveret, liyakat ve emanet gibi evrensel değerlere değinir. Bunların dışında özel siyasî hükümler geçmez. Örneğin Allah, Kur'an'da Hz. Muhammed'den sonra kimin halife olacağı, hangi özelliklere sahip olacağı, devletin yapısı ve yönetim biçimi ile alakalı herhangi bir açıklamada bulunmaz. Siyaset kadar diğer konuları da ilgilendiren bu temel prensipler, genel olarak aşağıdaki ahlakî ve hukukî değerlerden oluşur: Müslümanların işlerinin kendi aralarında uzman kişilere danışma (meşveret/şûrâ) yoluyla çözülmesi,¹⁵¹ insanlar arasında adaletle ve hakkaniyetle hükmedilmesi,¹⁵² yetki sahiplerine itaat edilmesi,¹⁵³ emanetlerin korunması ve ehline verilmesi,¹⁵⁴ insanlar arasında üstünlüğün takva olduğu¹⁵⁵ ve benzerleri.

Kur'an'da Peygamberlik makamının bir sülale için imtiyaz olmadığı, gönderilen elçinin sülalenin mensuplarına fazilet sağlamadığı ve diğerlerine karşı bir üstünlük kazandırmadığı son derece açıktır.¹⁵⁶ Dolayısıyla Kur'an, insanlara siyasî ve hukukî konularda hâkimiyet yetkisi vermiş ve topluma ait işlerin insanî birikimin sunduğu imkânlardan faydalanarak toplum tarafından düzenlenmesini ve yürütülmesini istemiştir.¹⁵⁷ Sonuç olarak Kur'an, kurumsal siyasete doğrudan ilgi göstermemiş, ancak bireysel ve toplumsal siyasetle yakından ilgilenmiştir. Dolayısıyla siyaseti yürütecek kişilerin, liyakat ve ehliyet sahibi olmalarını; kararlarında adalet ve şura gibi ahlakî ve hukukî değerlere dayanmalarını istemiştir. Hz. Muhammed, buna binaen siyasette kişisel irade ve toplumsal meşruiyete büyük önem atfetmiştir.

Hz. Muhammed, Peygamber olmadan önce, liderlik vasfını kullanarak ihtilafli konularda hakemlik yapmıştı. Hz. Muhammed, Medine döneminde devlet başkanlığını, ilahî bir görev olarak üstlenmedi; içinde yaşadığı sosyal ve siyasî gelişmelere ve toplumsal meşruiyete dayalı olarak elde etmişti. Başka bir ifadeyle Hz. Muhammed'in nebiliği, ilahî tayin ve seçilmeyledir, ancak onun Müslüman toplumun devlet başkanlığını üstlenmesi, toplumsal meşruiyete dayanır. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in bu görevi, nübüvvet görevinin bir parçası değildi. O, beşer olarak birikimli, derin tecrübeli ve başarıları siyasî bir dehaydı. Buna rağmen Müslümanlar, zaman zaman, Hz. Peygamber'in çeşitli konulardaki vahye dayanmayan kişisel görüşlerini eleştirebilmiş ve onun görüşüne rağmen farklı görüşler ortaya atabilmişlerdir. Çünkü onlar, "Hz. Muhammed'in Allah'ın vekili olmadığını" biliyorlardı.¹⁵⁸ Sahabenin bu tavrı, Hz. Muhammed'e "siyasî ve eylemsel faaliyetinin Allah tarafından vazife olarak verildiği" iddiasını çürütmektedir.

7. TARİHSEL İSLAM GERÇEĞİNİN HUKUKİ ÇERÇEVESİ: İSLAM'IN MAKSATLARI (MAKÂSİDU'Ş-ŞERÎA)

Allah, insanı en güzel şekilde yaratmış, onu şerefli, özgür ve eşit kılmıştır. İnsanlar, Hz. Âdem'den günümüze kadar bir aileyi oluşturur. Bu ailenin birisine yapılan haksızlık, zulüm ve işkence hepsine acı

¹⁵¹ Şûrâ, 42/38; Âl-i İmrân, 3/159.

¹⁵² Nisâ, 4/58.

¹⁵³ Nisâ, 4/59.

¹⁵⁴ Nisâ, 4/58.

¹⁵⁵ Hucurât, 49/13.

¹⁵⁶ Bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, "Hilafetin Kureyşliliği", *Ankara Üniv. ÜİFD.*, 1978, c. 23, sayı: 1, s. 136-137.

¹⁵⁷ Krş. Ahmet Akbulut, "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", *İslâmî Araştırmalar*, 1995, c. 8, sayı: 3-4, s. 151; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Din ve Devlet İlişkileri*, Muğla 1997, s. 37.

¹⁵⁸ Zümer, 39/41; İsrâ, 17/54.

verir. Birini sebepsiz yere öldürmek, bütün insanları öldürmek gibidir. İnsanların temel hak ve özgürlüklerinde duygusallığa ve kayırmaya asla yer yoktur. Allah, inanan inanmayan tüm insanların onurunu, temel hak ve özgürlüklerini korumak için, ilahî emir ve yasakları içeren bir din göndermiştir. Aslında din, insanın kabiliyetlerini geliştirmek, içgüdülerini kontrol etmek ve ahlakını güzelleştirmek için bir katkıdır. Allah, hiç kimseye zerre kadar zulüm ve haksızlık yapmaz; kimseye güç yetiremeyeceği bir sorumluluk ve görev yüklemesiz.¹⁵⁹ İnsanların da bu şekilde davranmalarını ister. Dinin gönderiliş maksatları arasında, can, akıl, mal, din ve nesli (makâsıdu’ş-şerfa) korumak vardır. İnsanlar bu haklar ve onlarla ilgili fırsatlarda dinine ve inancına bakılmaksızın eşit kılınmıştır. Kabilecilik, hizipçilik, cinsiyet ayrımcılığını bir kenara bırakarak, asıl üstünlüğü ve hak sahibi olmayı; ahlaklı olmaya, uzmanlığa, liyakat ve ehliyete, bilgiye, marifete, dürüstlük, adalete ve benzeri erdemlere bağlamıştır. Huzur ve refah, belli bir sınıfın değil herkesin hakkı olduğunu ilan etmiştir. İslam, bütün insanlara tanınan bu hakların gerçekleşmesini engelleyenlerle mücadeleyi ve bunlara saldıranlarla cihadı meşrû kılmıştır. İslam’ın toplumsal düzenlemelerle ilgili miras, kısas, diyet, şahitlik, zina, hırsızlık, yalan, iftira, evlilik, boşanma ve benzeri bütün hükümleri bu beş maksadı korumak ve güçlendirmeye yönelik konulmuştur. Bu sebeple ilgili hükümleri saymak yerine onların amaçlarını oluşturan hukukî çerçeveyi ortaya koymak istiyoruz.

a. CANI KORUMAK

Canın korunması; yaşamı, beden bütünlüğünü ve sağlığı koruma haklarını içermektedir. İnsanlar veya diğer canlılar, Allah tarafından yaratılmıştır. Her birinin yaşama hakkı vardır. Hiç bir canlı haksız ve sebepsiz yere öldürülemez. İslam, dokunulmazlara saldırı durumlarında savunma amacıyla savaşıma izin vermiştir. Hatta İslam, bir canlının meşru bir gerekçe olmadan haksız olarak öldürülmesini bütün canlıların öldürülmesi; bir canlının hayatta kalmasını sağlamayı bütün canlıların hayatta kalmasını sağlamak olarak görmüştür.¹⁶⁰ Bu sebeple Allah, bir insanın haksız yere öldürmesi ve insan beden bütünlüğünün ihlal edilmesi gibi suçlara oldukça ağır cezalar takdir etmiştir. Ayrıca Allah hiçbir insana, kendi hayatını sona erdirmeye hakkı vermemiştir.¹⁶¹ Aksine herkes hayatını korumak ve devam ettirmekle yükümlüdür.¹⁶² Hatta başka canlıların hayatını korumakla da sorumludur.

İslam dini, Mekke’de toplumsal hayatı düzene koymaya başladığı ilk andan itibaren haksız yere insanın canına kıymayı¹⁶³ haram kılmış ve Araplar arasındaki “kız çocuklarını öldürme” şeklindeki çirkin âdeti iptal etmiştir.¹⁶⁴ İslam’da insan hayatının devamını sağlayan bütün yollar, vâcib kılınmıştır. İslam’ın hayat felsefesinde “hayatı devam ettirmek dinin vâciblerinden birini terk etmek sûretiyle mümkün olabiliyorsa, o vâcibi terk etmek gereklidir. Namaz için abdest alınca hasta olmaktan korkan kimse, abdest almayı teyemmümle namaz kılacaktır. Ramazanda oruç tutunca hasta olmaktan korkan kimse üzerine oruç vâcib olmamakta, hacca gidince hayatı tehlikeye girecek kimseye de hac vâcib olmamaktadır.”¹⁶⁵

İslam’da insan bedenine veya hayatına zarar veren her şey yasaklanmış, fakat insanın hayatı tehlikeye karşı karşıya kaldığında onun hayatta kalması söz konusu olunca, kendini helak olmaktan kurtar-

¹⁵⁹ Bakara, 2/286.

¹⁶⁰ Mâide, 5/32.

¹⁶¹ Bakara, 2/195.

¹⁶² Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, *İslam’da Şahsiyet Hakları*, TDV Yay., Ankara 1996, 78.

¹⁶³ En’âm, 6/151.

¹⁶⁴ Tekvîr, 81/8-9.

¹⁶⁵ Muhammed b. Tavî et-Tancı, “İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler”, (trc. Esat Kılıçer), *e-Makâlât*, 2011, c. 4, sayı: 1, s. 37-38.

mak için, normal durumlarda haram olan içki içilmesi, domuz eti ve ölmüş hayvan etinin (leş) yenilmesi helal kılınmıştır. Yani susuzluktan veya açlıktan ölmeye karşı karşıya bulunan bir insan için bunlar haram olmaktan çıkar, hayatta kalabilecek kadar yemesi gerekir. Ayrıca İslam, bir insanın, intihar yoluyla veya rızasıyla doktor veya başkaları tarafından öldürülmesini büyük bir suç olarak görmüştür.¹⁶⁶ İnsanın, Allah'ın kendisine emanet olarak verdiği organlarını özenle koruması gerekir. Sağlığı korumak ve hastalık durumunda tedavi olmak, canın korunmasıyla ilgili haklara girmektedir. Dolayısıyla, hiç kimse sağlıklı bir yerde tutulamaz, onun üzerinde bedenini ve ruh sağlığını bozacak deney ve müdahaleler yapılamaz. Aynı şekilde, insanlara psikolojik baskı ve tehditler, manevî işkenceler yapılarak onların ruh sağlığını bozacak davranışlarda da bulunulamaz.¹⁶⁷

b. AKLI KORUMAK

Aklın korunması, insanların sağlıklı ve özgür düşünmelerini engelleyecek; selim aklı arızalı, dengesiz ve ne dediğini bilmez hale getirecek durumlardan korumak demektir. Allah, pek çok ayette akıl sahiplerini, aklını kullananları, delille hareket edenleri, ilkeli ve mantıklı düşünenleri ve bilginleri övmektedir.¹⁶⁸ Mekke'de nazil olan ayetler, "İslam esasları arasında aklın korunmasını da emretmiş", Medine'de inen âyetler ise, "aklın kullanılması üzerinde yeniden durmuş ve bundan dolayı şarabı haram kılmıştır. İslam, "aklı gideren veya muvakkat bir zaman için aklı görevinden alıkoyan şeyleri" ve "dinî hayata zarar veren kötülükleri"¹⁶⁹ yasaklayarak engellemek yoluna gitmiştir.¹⁷⁰

Toplumun birlik ve düzeni, sağlıklı düşünen fertlere bağlıdır. Aklı korumak bireyi ve onun düşünce özgürlüğünü korumaktır. Aynı zamanda bu, toplumun ve kamuoyunun korunmasına bir katkıdır. Çünkü aklın korunmadığı takdirde, dengesiz bireylerin sebep olacağı zararlı ve tahripkâr davranışlardan toplum büyük zarar görecektir.

Kur'ân, insanın akıl nimetiyle bütün yaratıklardan üstün olduğunu¹⁷¹, yeryüzünü imar etmeye namzet halife olduğunu; insanların takvaları ve onurları dışında dil, cinsiyet ve etnik bakımdan birbirlerine karşı her hangi bir üstünlüğünün olmadığını açıkça belirtmiştir. Kur'an'ın emir ve yasakları, akıl tarafından iyi veya kötü oldukları bilinebildiği için insan fıtratına uygun olarak vazedilmiştir. Bu iki önemli değeri yok edecek her çeşit sarhoş edici içkiler ve ahlaksızlıklar yasaklanmıştır. Çünkü akıl ve şuur bozukluğuna uğrayan fertler, topluma kötülükten başka bir şey yapmazlar.¹⁷²

Akıl, Allah'ın insana en büyük lütfudur, insan bu emaneti yerli yerinde kullanmakla yükümlüdür. Aklı doğru bir şekilde kullanmak, tefekkür, tezekkür ve teakkul etmek her insanın yerine getirmesi gereken farz bir ibadettir. Aklı korumak, sadece şuuru, irade ve ihtiyarı yok eden maddelerden ve ortamlardan uzak durmak değildir. Aynı zamanda aklı ve iradeyi özgürleştirmek ve düşünce özgürlüğünü güçlendirmek demektir. Böylece cüz-i irade, başkasının emrine ve kontrolüne teslim edilmeyecektir. Kişinin kendi iradesi ve izninin olmadığı hukukî ve siyasî bir tasarruf ona ait değildir. Ancak vekâlet vererek yetkilendirdiği takdirde bir başkası onun adına mülkiyet haklarında tasarrufta bulunabilir. İnanç ve ahlakta ise, vekâlet geçerli değildir.

¹⁶⁶ Nisâ, 4/29.

¹⁶⁷ Gökmenoğlu, *İslam'da Şahsiyet Hakları*, 107.

¹⁶⁸ Zümer, 39/8; Fâtır, 35/28; Nahl, 16/12.

¹⁶⁹ Mâide, 5/91.

¹⁷⁰ Muhammed b. Tavî et-Tancı, "İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler", (trc. Esat Kılıçer), *e-Makâlât*, c. 4, sayı: 1, s. 38.

¹⁷¹ Tîn, 95/4.

¹⁷² Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, (Çev. Abdülkadir Şener), Ankara 1994, s. 315.

c. DİNİ KORUMAK

İnanç özgürlüğü, insanların istediğine inanma ve inancına uygun yaşama özgürlüğüne sahip olması demektir. “İsteyen inanır, isteyen inanmaz”¹⁷³ ayetinde ve benzeri ayetlerde belirtildiği gibi, insanlar istediği dini benimsemekte serbest bırakılmıştır.¹⁷⁴ Başkalarının din ve vicdan özgürlüğüne saygı duymak ve onu korumak dinî bir yükümlülüktür. Ayrıca inkâr, inançsızlık ve şirk Allah’a karşı işlenmiş bir suçtur. İnsanların bu suçu cezalandırma yetkisi yoktur. İslam, her hangi bir dinin zorla benimsetilmesine¹⁷⁵ veya dinî inancı dolayısıyla bir kimsenin küçük düşürülmesine şiddetle karşı çıkmıştır. İnancın geçerliliği, özgür irade ile gönülden benimsenmesine bağlanmıştır. Kur'an, insanları sürekli akıllarını kullanmaya; varlıklar ve olaylar üzerinde düşünmeye teşvik eder. Dinî sorumluluk ve yükümlülüklerin muhatapları, akıl sahipleridir. Ameller, insanların iradeleri ve ihtiyarlarının serbestçe kullanılmasıyla oluştuğu takdirde değer kazanır.

d. NESLİ KORUMAK

Namus ve iffetin korunması, özel hayatı korumak, insan türünü devam ettirmek, sağlıklı ve ahlakî değerlere sahip bir nesil yetiştirmek demektir. Neslin korunması; aile ve toplumda ahlakî değerlerin yaşam biçimi haline getirilmesi, çocukların istismar edilmesinin önlenmesi; onların sevgi ve şefkatle büyütülmesi; kabiliyetlerini geliştirecek eğitim ve öğretim imkânlarının sunulması yoluyla mümkün olur. İslam, evliliğe ve aile kurumuna, namusun ve iffetin korunmasına çok büyük önem vermiştir. Çünkü aileyi kuran karı ve koca vasıtasıyla doğum ve üreme sağlanır, insanlar mutlu bir hayat yaşar. Bu sebeple sağlam temeller üzerine kurulmuş bir ailenin bozulmasına ve dağılmasına, onların çocuklarının ortada kalmasına müsaade etmemiş, iffetli ailelere zina ve benzeri iftiralarda bulunulmasını büyük bir suç saymıştır. Bu tür suçlara karşı, nesli ve iffeti koruyabilmek için ağır cezalar vermiştir. İslam, bir insanın onur ve saygınlığını ortadan kaldıracak asılsız suçlamaları, iftira ve dedikoduları, küfür ve hakaretleri ve her çeşit davranışları yasaklamıştır.¹⁷⁶

Güçlü ve insicamlı bir toplum meydana getirmeyi hedefleyen İslam, ona zarar verecek illet ve hastalıkları tedavi etmekle işe başlamış ve babanın sorumluluğunun fazla olduğu, kararların ortak alındığı, şefkat ve merhametten beslenen güçlü bir aile kurmayı ve akrabalık ilişkilerinin sağlam olduğu kuvvetli bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir.¹⁷⁷ Bundan dolayı İslam, ilk önce Mekke’de inen ayetlerle¹⁷⁸ neslin devamlılığını koruyacak tedbirleri almış ve bu çerçevede zinayı ve benzeri ahlaksızlıkları haram kılmıştır. Medine’de nazil olan ayetlerle¹⁷⁹ de bu hükümleri güçlendirmeye devam etmiştir.¹⁸⁰ Tancî, neslin ve namusun korunmasını, toplumsal bünyenin korunması olarak görmüş ve şöyle temellendirmiştir: “İslamiyet, insanların nâmuslarına tecavüz edilmesini haram kılmış, kişilerin ırzlarını sefhlerin dillerinden korumuştur. Böyle hareket etmekten maksat, cemiyetin bünyesinin sağlamlığını korumaktır. Çünkü insanların ırzları, başkalarının ağızlarında çiğnenen bir lokma haline gelirse, İslâm toplumunun fertleri arasında düşmanlık ve kin yayılır. Kişilerin birbirlerine karşı olan saygıları da yok olur. İslam’da dediko-

¹⁷³ Kehf, 18/29.

¹⁷⁴ Kehf, 18/29; Teğâbûn, 64/2.

¹⁷⁵ Bakara, 2/256; Kâfirûn, 109/6.

¹⁷⁶ Hucurât, 49/11-12.

¹⁷⁷ et-Tancî, “İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler”, *e-Makâlât*, 2011, c. 4, sayı: 1, s. 39-40.

¹⁷⁸ Mü’minûn, 23/5-6; A’râf, 7/33.

¹⁷⁹ İsrâ, 17/32; Nûr, 24/23, 30-31, 33.

¹⁸⁰ et-Tancî, “İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler”, *e-Makâlât*, 2011, c. 4, sayı: 1, s. 40.

du (gıybet),¹⁸¹ laf taşıma (nemime),¹⁸² namuslu insanlara iftira atma,¹⁸³ toplumda karışıklık meydana getirme,¹⁸⁴ insanların arasını bozmak için yalan haberler yayma ve benzerlerinin¹⁸⁵ haram kılınması, özel hayatın, iffetin ve namusun korunması ve neslin sürdürülmesi içindir.¹⁸⁶

e. MALİ KORUMAK (MÜLKİYET HAKKI VE EMEĞİN KUTSALLIĞI)

Mülkiyet hakkı ve emeğin kutsallığı, diğerleri gibi insanların korunması gereken haklarındandır. Kur'an, pek çok ayette taşınır taşınmaz, canlı cansız malların hepsinin asıl sahibinin Allah olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte insanların mülkiyet hakkından; emeğinin karşılığında mal/mülk elde edebileceğinden¹⁸⁷ ve dünya hayatının geçiciliğinden bahseden ayetler de vardır. İnsanın kendi emeğiyle helal yoldan kazandığı kazançları, dokunulmazdır ve onun mülkiyetidir. Ancak onun saçıp savrulması, israf edilmesi veya meşru olmayan yerlere harcanması yasaklanmıştır.¹⁸⁸ Bu sebepten haksız kazanç sağlayanlar, başkalarının kazançlarını haksız olarak yiyenler, başkalarının mallarını çalanlar¹⁸⁹ ve gasp edenlere ağır cezalar verilmesi istenmiştir.¹⁹⁰ Diğer yandan Allah, insanları malı, mülkü ve serveti dolayısıyla şırmarmaması, kibirlenmemesi ve daha çok mal kazanmak için ölçü ve tartıda haksızlık yapmaması konusunda uyarmıştır. Bu sebeple malın fertler arasında adaletli bir şekilde dağıtılması, üreticilerin himaye edilmesi, genel mali kaynakların geliştirilmesini sağlamak zorunludur. İnsanların birbirlerinin malı üzerinde, yalnız kendi rızaları veya ticari ortaklıklar sonucu tasarrufta bulunabilirler. Haksız kazanç elde etmek yasaklanmış, kendi malının en iyisinden hayır için fakirlere, muhtaçlara, yakınlarla¹⁹¹ sadaka veya zekât olarak verilmesi emredilmiştir.¹⁹² Fakir, zekât verebilecek düzeye gelmesi ve zengin olması için teşvik edilmiştir. Allah, zenginlere fakirleri, kimsesizleri, yetimleri, yoksulları ve yolda kalmışları gözetmelerini ve onların mallarının en iyisinden zekât ve sadaka vermelerini bir ibadet olarak emretmiştir.¹⁹³

Yukarıda ele alınan hak ve özgürlüklere saldırı ve tecavüz olduğunda, onların korunması konusunda Müslümanlar gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür. Allah'ın emanet olarak verdiği canı ve sıhhati korumak, onları tehlikeye atmamak, başkalarının canına ve sağlığına zarar vermemek ve onları korumak her insanın görevidir. Helalinden kazanmak, çalmamak, kazandığını israf etmemek, başkalarının malına zarar vermemek, kendi malına zarar verilse dahi başkasına zarar vermeyip hukukî yollarla hakkını aramak da dinî bir yükümlülüktür. İslam'ın beş temel amacı, hak ve özgürlük alanını korumak ve bunları geliştirmek için çaba sarf etmek bir tür ibadettir ve ahlakilik/dindarlık göstergesidir. Din, insanların mutluluğunu sağlamak, maslahatlarını korumak ve zulümleri kaldırıp adaleti ikame etmek için vardır. Gerektiğinde bunların korunması uğruna cihad adı altında mücadele emredilmiştir.

İslam, insanın bu dünyada izzetli, şerefli, hür olmasını ve bunlara uygun bir hayat sürmesini istemektedir. Müslüman, sağlıklı ve hayatta olduğu sürece, "kendisinin, ailesinin ve milletinin şerefli, aziz

¹⁸¹ Hucurât, 49/12.

¹⁸² Kalem, 68/11.

¹⁸³ Nûr, 24/23; Câsiye, 45/7.

¹⁸⁴ Ahzâb, 33/60.

¹⁸⁵ Yûnus, 10/69; Ankebût, 29/13; Zümer, 39/3; Tûr, 52/11.

¹⁸⁶ et-Tancı, "İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler", *e-Makâlât*, 2011, c. 4, sayı: 1, s. 44-45.

¹⁸⁷ Necm, 53/39.

¹⁸⁸ Bakara, 2/188.

¹⁸⁹ Mümtehine, 60/12.

¹⁹⁰ Mâide, 5/41.

¹⁹¹ Nahl, 16/90.

¹⁹² Nahl, 16/90.

¹⁹³ Tevbe, 9/60.

ve hür bir hayat yaşaması için, mal ve dünyalık kazanmaya çalışması gereklidir.” İslâm dininde, helalinden “mal” kazanmak ve bu yolla “zengin” olmak övülmüş bir sıfattır. Kur’an’da “sahibini kendine kul yapan” ve Allah’a ibadetten alıkoyan, böbürlenmesine ve şımarmasına sebep olan “mal/mülkiyet” kötülenmiştir. Mal ve kapital, “bu dünyada İslâmî ve insanî gayelerin gerçekleştirilmesinin bir vasıtası”dır. Malın kazanılması ve artırılması inananlar için bir ibadet olup sahibine sevap kazandırır. İslam’da, dünya ve ahiret hayatı önemlidir. Malı korumak ve boş yere zâyî etmemek İslâm’ın önemli esaslarındandır. Bu sebeple malın dokunulmazlığına karşı işlenen suçları; batıl yollarla başkalarının malını yemeyi, faiz ve kumar ve benzeri yollarla karşılıksız mal elde etmeyi,¹⁹⁴ mal sahibine veya vekiline harcamalarında israfı¹⁹⁵ haram kılmıştır. Ayrıca yetimin malını yemek,¹⁹⁶ sahibinin rızası olmaksızın onu ele geçirmek,¹⁹⁷ başkasının malını hile ve aldatma¹⁹⁸ ile yemek zulümdür. Zulüm, toplumların dağılıp çökmesini çabuklaştıran unsurların başında gelir.

SONUÇ

İslam, dinî oluşumlar (mezhep, tarikat ve cemaat) ortaya çıkmadan önce, vahyin ışığında ve Hz. Muhammed’in önderliğinde, onun vefatından önce itikad, ahlak, ibadet ve muamelat boyutuyla somutlaşarak kurumsal bir din hüviyeti kazanmıştır. İslam’ın bu ilk kurumsallaşmış yapısına, tarihsel ve toplumsal İslam gerçekliği adını vermekteyiz.

Allah, siyasî ve hukukî alanla ilgili ahlakî değerlerden oluşan bir çerçeve belirlemiş, ancak örnek uygulamalar konusunda Hz. Muhammed’i serbest bırakmıştır. O, medenî hayata dair getirdiği örnek düzenlemelerle bir ıslahat başlatmış ama kölelik, kadının durumu ve benzeri sosyal reformları sonuçlandırılmamış, bu alanlarla ilgili iyileştirmelerin devam ettirilmesini Müslümanlara bırakmıştır. İslam, kısa sürede Mekke ile Medine’nin dışına yayılmaya başlaması ve çok sayıda taraftar kitlesi edinmesiyle, “tarihsel ve toplumsal bir gerçeklik” kazanmış ve kurumsal yeni bir din olarak kendisini kabul ettirmiştir. Müslümanlar, vahyin sona ermesinden sonra karşılaştıkları sorunları çözebilmek için farklı yol ve yöntemler izlemiştir. Bunun sonucunda tarihsel süreçte birbirinden farklı din anlayışları ve dinî yaşam biçimleri ortaya çıkmıştır. Din ile dinî görüşler birbirine karışmaya ve dinî kültür, zamanla din gibi algılanmaya başlanmıştır.

Günümüzde dinî-toplumsal yapılar, “tarihsel İslam gerçeği”nden uzaklaşarak kendine özgü inanç, ahlak ve ibadetlerden oluşan bir dinî hayat ihdas etmişlerdir. Hatta bazı çevreler, İslam ve ulemanın yorumlarını birbirinden ayıramadığı için onu geçmişte yaşanmış, gelecekte yaşanması mümkün olmayan bir ütopyaya dönüştürmüştür. Modern dönemde ortaya çıkan bazı cemaatler, her ne kadar kendilerini sünnet savunucusu olarak görseler de aslında Hz. Muhammed hayatta iken oluşmuş sahih İslam anlayışından ve dinî tecrübeden ziyade sonraki nesillerin dinî-kültürel tecrübelerini esas almaktadırlar. Bu durum, Arap kültür unsurlarıyla harmanlanmış ilk üç asrın dinî tecrübesi ve fıkıh anlayışının kutsanması ve dinleştirilmesiyle sonuçlanmıştır.

İslam’ın tarihsel ve toplumsal gerçekliğinden bahsetmek, mezheplerin ve mezhepler sistematığının inkârı olarak anlaşılmalıdır. Çünkü mezheplerin ortaya koyduğu bilgi sistemleri, hiçbir şekilde gör-

¹⁹⁴ Bakara, 2/188; Nisâ, 4/29, 167.

¹⁹⁵ A’raf, 7/31.

¹⁹⁶ Nisâ, 4/10.

¹⁹⁷ Bkz. Tâhâ, 20/111; En’âm, 6/21, 47; İbrahim, 14/42; Kasas, 28/59; Enbiyâ, 21/11.

¹⁹⁸ Mutaffifin, 83/1-3; A’raf, 7/85; Hûd, 11/84.

mezden gelinemez. Asıl amaç, İslam'ın 23 yıllık tarihinde oluşan İslam gerçeği ile ondan sonraki süreçte Müslümanların yaşadıkları arasında bir ayırım yapmaktır. Bu ayırım, sonraki nesillerin dinî tecrübesini aşışlamak veya değersizleştirmek için değil, sonrakilerin dinî tecrübelerinin ve fıkıh kültürünün İslam'ın yerine ikame edilmesine karşı eleştirinin yolunu açmak için yapılmıştır. Tarihsel süreçte Müslüman nesillerin dinî tecrübeleri, doğrusu ve eğrisiyle bir kültürdür. Örneklik değerini korudukları ölçüde bizim için önemlidirler. Tarihsel İslam gerçeğinden hareketle yeni örnekler ve sünnetler oluşturmak bizim görevimizdir. Bugün yeni bir İslam medeniyeti inşa edilecek ise, bu mezhep, tarikat, cemaat veya siyasî partilerin hakikatleri üzerinden değil Kur'an, Hz. Muhammed'e inanan toplumun ilk tecrübesinden, aklı ve insanî birikimden hareketle inşa edilebilir.

İnsanların dinî hareketlerden birisine veya bir kaçına birden mensup olması kendi özgürlükleridir. Ancak bu yapıların (mezhep, tarikat veya cemaat) mensupları, günümüzde hakikat tekelciliğine soyunarak, dışlayıcı bir tutum ve tavırla başkalarının din, fikir ve vicdan özgürlüğüne müdahaleye kalkışmaları onların din ve vicdan özgürlüğünü bir ihlaldir. Üstelik bir Müslüman'ın, kendi mezhebinin hak, diğer mezheplerin batıl veya sapık olduğu iddiasıyla, onların mensuplarını tekfir etmeye ve düşünce özgürlüklerini engellemeye hiçbir zaman hakkı yoktur. Maalesef günümüzde bazı oluşumlar, hurafe ve menkıbelerle karışık akıldışı ve ahlakdışı iddiaları ve şekilperest dindarlıklarıyla genç nesillerin zihinlerini bulandırmak ve onları sahih İslam anlayışından uzaklaştırmak için özel gayret sarf etmektedir. Son zamanlarda İslam dünyasında gençler arasında deizm veya ateizmin moda haline gelmesinin sebebi; mezhepçi, tarikatçı ve cemaatçı çevrelerin, din konusunda mantıksız, tek tipleştirici menkıbevi bir dil kullanmalarıdır. Bu yöntem İslam peygamberinin ve önceki peygamberlerin "hikmet, hatırlatma ve yumuşak sözle iknaya dayanan, en güzel şekilde mücadele"yi tavsiye eden tebliğ ve irşad yöntemine ve sünnetine ters tir.

Mezheplerin varlık, bilgi, inanç, ahlak, ibadet, siyasal, toplumsal ve hukukî alana dair kendilerine özgü nazariyeler oluşturmaları yadırganacak bir durum değildir. Aksine onların bu alanlarda karşılaşılan sorunlara çözüm önerileri üretmeleri fikrî bir zenginliktir. Ancak onlardan her birinin mutlak hakikat tekelciliği yapması ve başkalarını sapıklıkla damgalamaları, ortaya çıkış amaçlarının sınırlarını zorlamış ve pek çok soruna sebep olmuştur. Bunların başında kendilerini İslam'la aynileştirme, dinî emir ve yasaklar koyma, var olanları dikkate almama ya da iptal etmek gelmektedir. Dinî-politik hareketler, Allah ve Resûlünün vekili veya temsilcisi gibi iddialarla, tasarruflarda bulunmaktadır. Pek çok dinî oluşum, kendi inanç ve yaşayışlarını Hz. Muhammed ile başlatma veya onun sünneti ile meşrulaştırma yarışı içerisinde. Bunun sonucunda İslam'ın ilk kurumsallaşma döneminde olmayan pek çok inanç, yorum ve uygulama ile karşı karşıyayız. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Kur'an, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu söylerken bugün bazı dinî oluşumlar yaratıcı ile yaratılanı birbirine karıştırmakta ve Allah ile birlikte tasarruf hakkına sahip ruhanî liderler üretmektedir.

Kur'an, Hz. Muhammed'in dilinden gaybı bilmediğini söylerken bazı dinî oluşumlar, kendi inanç, mezhep, meşrep ve cemaat liderlerinin gaybı bildiğine inanırlar.

Kur'an, Allah'ın vekili ve temsilcisi olmadığını söylerken dinî oluşumlar Allah ve Resûlü adına temsil ve tasarruf sahibi gibi hareket ederler.

Kur'an, vahiy sona ermiş ve Hz. Muhammed son peygamberdir derken, bazı dinî oluşumlar kendi kutsal şahsiyetlerini Allah ile ve Hz. Muhammed ile görüştüğü iddiasında bulunurlar.

Kur'an, insanların eşdeğerliliğinden ve özgürlüğünden bahsederken, dinî oluşumlar imtiyazlı kişi ve soyların varlığına inanırlar.

Kur'an, Allah'ın tabiat yasalarını ve toplumsal yasalarını kader (sünnetullah) olarak tarif ederken, dinî oluşumlar kulun bütün yapıp etmelerinin Allah'ın yazgısı olduğunu inanırlar.

Kur'an, akli kullanmayanların başının beladan kurtulmayacağını söylerken Selefî ve Sufî bazı oluşumlar aklını kullananları sapık ilan ederler.

Kur'an, kendisinin hidayet kaynağı ve resûllerin hidayete yol göstericiler olduklarını açık açık belirtilirken dinî oluşumlar mesih ve mehdi adı altında başka kurtarıcılar beklerler.

Kur'an ve Hz. Muhammed, insanların özgürleştirilmesi ve onların beş dokunulmazını korumayı dinin amaçları olarak ortaya koyarken günümüz dindarları şekli dindarlığa takılıp insanların haklarını istismar ederler.

Kur'an, "bölünüp parçalanmayın" diyerek aynı kitaba inanmayı, aynı mabette ibadeti önerirken bazı mezhep ve cemaatler kendi ibadethanelerinde kendi imamları arkasında ibadet etmeyi; Kur'an yerine imamların, üstatların ve şeyhlerin kitaplarını okumayı önerirler.

Allah, Kur'an'ı anlamamanın ve üzerinde düşünmenin ve ona göre hayat yaşamamanın bir ibadet olduğunu söylerken bazı cemaatler onu anlamadan okumayı ve ezberlemeyi ibadet olarak görürler.

Allah, ahlakı, hak ve adaleti dinin esası olarak görürken, bazı cemaatler zulmü, zorbalığı ve özgürlük düşmanlığını meşrulaştıracak, kendi menfaatlerine ve çıkarlarına uygun haram ve helallerden oluşan bir ahlak ve din anlayışı önerirler.

Allah, İslam'ı değer üreten, kendi kendine kaim hak din olarak ilan ederken bazı kesimler İslam'ın bekasını ve evrenselliğini dinî oluşumların varlığına bağlarlar.

Farklı görüş ve yöntemlere sahip mezhepçi, tarikatçı ve cemaatçi oluşumlar, Hz. Muhammed'in vefatından yıllar sonra ortaya çıkmıştır. Onlar din değil, dinin beşerî yorumlarıdır.

Dinî oluşumlar, belli bir dönem sonra aşırılıkları, taassupları ve akıl düşmanlıkları dolayısıyla, İslam'ın tarihsel gerçekliğinden uzaklaşmış, Müslümanların karşılaştıkları sorunlara çözüm üretmek şöyle dursun, varlık amaçlarını unutarak kendileri bu sorunların bir parçası haline gelmiştir.

Günümüzde mezhepler arası, tarikatlar arası ve cemaatler arası rekabet, ilim ve sanatla, felsefe ve tabii bilimlerle İslam toplumuna ve insanlığa yararlı olmaktan ve hayırda yarışmaktan çıkmış, çatışmalara sebep olacak ticarî ve siyasî rekabet ve ortaklıklara dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ahmet, "Kur'an'ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", *İslâmî Araştırmalar*, 1995, c. 8, sayı: 3-4, ss.148-159.
- Akbulut, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik Yay., Ankara 1992.
- Akıncı, Mehmet, "Türk Siyasal Düşüncesinin İnşasında Kutadgu Bilig'in Yeri: Kutadgu Bilig'de İktidar, Siyaset ve Toplum", *Türk İslam Siyasal Düşüncesi*, Eğitimci Kamu Sendikası Yay., Ankara 2016, ss.113-138.
- Atay, Hüseyin, *Kur'an'da İman Esasları*, Atay Yayınları, Ankara 1998.
- Atay, Hüseyin ve diğerleri, *İslam Gerçeği*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1995.
- Aydın, Ali Arslan, *İslâm İnançları*, İstanbul 1984.
- Bayraktar, Mehmet, *"İslam Gerçeği" Kitabı Üzerine*, Ankara 1995.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmî Kelam*, Bilmen Yayınevi, İstanbul tsiz.,
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, (Çev.A.İ. Pala-M.Ş. Çıkar), Ankara 2001.
- Çağrı, Mustafa, "Ahlak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. 2, ss. 1-9.
- Çağrı, Mustafa, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlâk ve İnsan İlişkileri*, KURAMER Yay., İstanbul 2017.
- Çağrı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, Dem Yay., 3. Basım, İstanbul 2016.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an'ın Temel Konuları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 2000.
- Draz, M. Abdullah, *Kur'an Ahlâkı*, (Çev. Emrullah Yüksel ve Ünver Günay), İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Düzgün, Şaban Ali, "Dinin Kaynağına İlişkin Tartışmalar", *İslâm İnanç Esasları* içinde, Grafiker, 2. Baskı, Ankara 2013.
- Düzgün, Şaban Ali, "Kur'an'da Tevhid felsefesi", *Kelam Araştırmaları*, 2005, c. 3, sayı: 1, ss. 3-21.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Hukuk Metodolojisi*, (Çev. Abdülkadir Şener), Ankara 1994.
- Farûkî, İmail R., *Tevhid*, (Çev. Dilaver Yıldırım-Lâtif Boyacı), İnsan Yay., 4. Bsk., İstanbul 2006.
- Fazlurrahman, *İslam*, (Çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ), Fakülteler Matbaası, İstanbul 1981.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çev. Alparslan Açıkgenç), Fecr Yayınevi, Ankara 1987.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Din ve Devlet İlişkileri*, Muğla 1997.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Kur'an'da İman Esasları*, Atay Yay., Ankara 1998.
- Gökmenoğlu, Tekin Hüseyin, *İslam'da Şahsiyet Hakları*, TDV Yay., Ankara 1996.
- Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 1998.
- Hamidullah, Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, (Çev. Cemal Aydın), TDV Yay., Ankara 1996.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), Yenişafak Gazetesi, Ankara 2003.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, "Hilafetin Kureşliliği", Ankara Üni.İFD., 1978, c. 23, sayı: 1, ss. 121-213.
- İsmail R. Farûkî, *Tevhid*, Çev. Dilaver Yardım-Lâtif Boyacı, İnsan Yay., 4. Baskı, İstanbul 2006.
- Kılıç, Recep, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlak*, TDV Yay., Ankara 1995
- Kılıç, Recep, *Temel Konular Güncel Yorumlar*, (ed.: Muhammed Şevki Aydın- Ahmet hadi Adanalı), DİB Yay., 2. Baskı, Ankara 2015.
- Özler, Mevlüt, "Tevhid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c.41, ss. 18-20.
- Özsoy, Ömer-Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.
- et-Tancî, Muhammed b. Tavî, "Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri II", *Türk Yurdu*, 1959, sayı: 4, ss. 11-12.
- et-Tancî, Muhammed b. Tavî, "Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri", *Türk Yurdu*, 1959, sayı: ss. 9-10.
- et-Tancî, Muhammed b. Tavî, "İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler", (Terc.: Esat Kılıçer), *e-Makâlât*, 2011, c. 4, sayı:1, ss. 25-65.
- et-Tancî, Muhammed b. Tavî, "İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler", (trc. Esat Kılıçer), *e-Makâlât*, 2011, c. 4, sayı: 1, ss. 25-65.
- Ünal, Bülent, *İlk Devir İslâm Düşüncesinde Hâkimiyet Kavramı ve Tezahürleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1997.
- Waines, David, *An Introduction to Islam*, Cambridge University Press, New York USA 1996.
- Watt, Montgomery, *Hz. Muhammed Medine'de*, KURAMER Yay., İstanbul 2016
- Yaman, Ahmet, "İbadet", *İslâm İbadet Esasları* (ed. Ahmet Yaman), Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2010. ss. 3-20.
- Yurdagür, Metin, *Allah'ın Sıfatları*, İstanbul 1984.